

3 / 2008

český
časopis
historický

ROČNÍK
106/2008
ZALOŽEN

THE
CZECH
HISTORICAL

DISKUSE

Středoevropský model a jeho archeologické testování*

(The Central European Model and its Archeological Verification)

JIŘÍ MACHÁČEK

Na stránkách Českého časopisu historického se nad knihou Libora Jana¹ rozvinula diskuse, kterou jsme očekávali již léta. Stále nepřicházela, i když v latentní podobě žila dlouho a občas probublávala při neformálních rozhovorech či v pracích nemnohých „odvážlivců“² či „hyperkritických zpochybňovačů“.³ Její téma je více než zajímavé. Hraje se v ní o validitu tzv. středoevropského modelu, který byl zformulován již před čtyřiceti lety⁴ a výrazně ovlivnil poslední generace českých historiků i archeologů raného středověku. Tato diskuse je dle mého názoru pro historickou obec zásadní, neboť reflektuje obecnou úroveň poznávání raně středověké společnosti v českých zemích a naše gnozeologické možnosti na tomto poli. Bohužel nezačala příliš šťastně. Zpočátku se v ní objevilo plno osobních invektiv a sarkasmů, které čtenáře sice zaručeně pobaví, k diskutované problematice však nic podstatného nepřinesou a pouze ji rozmělní. Její další pokračování bylo

JIŘÍ MACHÁČEK: The Central European Model and its Archeological Verification

This study contributes to discussions about the so-called Central European Model, which is said to define the first developmental stage of the Přemyslid State. The validity of this model is verified here using selected archeological resources from the period of Great Moravia. It is primarily based upon results from long-term research at the important Great Moravian agglomeration site at Pohansko near Břeclav. This study investigates spatial settlement structures from Pohansko and their counterparts from Western Europe. The interpretation questions the validity of the Central European Model, while it simultaneously outlines some differences between Western and Central Europe in the Early Medieval Ages.

Key words: the Early Medieval Ages, archeology, Great Moravia, Bohemia, Pohansko near Břeclav, the Central European Model

výrazně ochuzeno i úmrtím jednoho z předních protagonistů – Dušana Třeštíka, tvůrce a hlavního obhájce diskutovaného konceptu. Přesto se domnívám, že by bylo obrovskou chybou v započaté rozpravě nepokračovat a nevyužít tuto příležitost k prezentaci a konfrontaci nejnovějších názorů na danou problematiku.

Sám bych chtěl rozšířit rozbíhající se diskusi o názor archeologa, který se zabývá především Velkou Moravou a charakterem jejího společenského uspořádání. Tato problematika se jen zdánlivě mívá s otázkami, považovanými oběma tábory za úhelné kameny jejich sporu, ať již jde o existenci soukromé knížecí domény, tzv. služebnou organizaci, vznik středověkého velkostatku či vliv karolínského modelu na utváření raně středověké společnosti v českých zemích. Všichni aktéři pozoruhodné disputace se totiž vzácně shodují v názoru, že právě na Velké Moravě lze hledat hypotetický počátek vývoje výše zmíněných fenoménů (či tuto možnost alespoň připouštět).⁵ Hypotetický proto, že písemné prameny, z nichž historici čerpají své informace o ekonomice, správním uspořádání, právu či společenském rozvrstvení českých zemí, jsou v raném středověku velmi sporé a pro jeho starší fázi chybí úplně. Právě zde se však otevírá prostor pro archeologii jako vědu, jejíž poznávání dávné lidské společnosti se neopírá o písemné prameny, ale o materiální pozůstatky, které po sobě zmizelé kultury zanechaly. Historici bohužel příliš nedůvěřují schopnosti archeologů pochopit složitější společenské struktury na základě hmotných pramenů.⁶ Archeologických poznatků povětšinou využívají pouze k ilustraci svých vlastních představ a modelů. Archeologové se tomu naneštěstí ochotně přizpůsobují, když vykopávají, slovy D. Třeštíka, „dějiny vymyšlené či mírněji řečeno zkonstruované historiky“, přičemž se domnívají, „že se objektivně a nezaujatě vykopávají fakta“. Z tohoto hlediska jsou pochybnosti historiků o archeologii jakožto samostatné interpretativní vědě pochopitelné. Vždyť poslední velká polemika archeologů s předními dějepisci z padesátých let 20. století⁷

* Práce vznikla s podporou výzkumného záměru Masarykovy univerzity MSN0021622427. Za četné konzultace a podnětnou diskusi k tématu děkuji Davidu Kalhousovi a Rudolfu Procházkovi.

- 1 Libor JAN, *Václav II. a struktury panovnické moci*, Brno 2006.
- 2 Jaroslav ČECHURA, *Úvodem*, in: T. Petráček, *Fenomén darovaných lidí v českých zemích 11.–12. století*, Praha 2003, s. 5.
- 3 Dušan TŘEŠTÍK – Josef ŽEMLIČKA, *O modelech vývoje přemyslovského státu*, ČČH 105, 2007, s. 137–138, poznámka 36; Jan KLÁPŠTĚ, *Proměna českých zemí ve středověku*, Praha 2005, s. 307–313.
- 4 Ke vzniku diskutovaného modelu s kompletní literaturou viz D. TŘEŠTÍK – J. ŽEMLIČKA, *O modelech*, s. 122–123, poznámka 1; kriticky i Martin WIHODA, *Privatisierung im 13. Jahrhundert? Die tschechische Mediävistik und die Interpretation der Přemyslidenzeit*, Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder, vol. 47, no. 1, s. 172–183.
- 5 D. TŘEŠTÍK – J. ŽEMLIČKA, *O modelech*, s. 122; L. JAN, *Václav II.*, s. 192, pozn. 126; Tomáš PETRÁČEK, *Fenomén darovaných lidí v českých zemích 11.–12. století*, Praha 2003, s. 243. K formování prvotní vrstvy urozenců na Velké Moravě i Martin WIHODA, *Kníže a jeho věrní. Kosmas o světě předáků a urozených*, in: Šlechta, moc a reprezentace ve středověku, M. Nodl – M. Wihoda (eds.), *Colloquia Mediaevalia Pragensia* 9, 2007, s. 11–29.
- 6 Naposledy pregnantně např. T. PETRÁČEK, *Fenomén*, s. 7.
- 7 K tomu souhrnně Jan KLÁPŠTĚ, *František Graus a archeologie*, in: Z. Beneš – B. Jiroušek – A. Kostlán (eds.), *František Graus – člověk a historik*, Praha 2004, s. 83–85.

o schopnosti archeologických pramenů poskytnout relevantní výpověď o sociálních poměrech v raném středověku, zvláště na Velké Moravě, skončila pro „vědu ryče“ katastrofálně. Archeologové se tehdy dostali do defenzivy, kterou Jaroslav Böhm vyjádřil konstatováním, „že historické svědectví archeologických pramenů nelze přeceňovat“.⁸

Situace se však v poslední době dosti zásadním způsobem změnila. Nedošlo jen k obrovskému kvantitativnímu nárůstu archeologických pramenů díky rozsáhlým systematickým a záchranným výzkumům, ale především k paradigmatické změně archeologické metody. Ta k nám sice dorazila s velkým zpožděním a zasáhla pouze část archeologické obce, přesto výrazným způsobem posunula možnosti a kvalitu našeho poznání. Od svého tzv. procesuálního stádia začala archeologie vytvářet vlastní teoretické koncepce a postupně se stávala vědou explanační - vysvětlující. Zároveň integrovala postupy a poznatky z mnoha dalších vědních oborů, které přímo revolučním způsobem rozšířily její gnozeologický potenciál v oblastech, jako je absolutní datování (např. dendrochronologie), historická krajina (např. geografické informační systémy) či urbanismus sídlišť (např. geofyzikální prospekce). Jinými slovy, archeologie je dnes mnohem lépe připravena na řešení složitých otázek souvisejících s vývojem lidské kultury a může konkurovat vlastními interpretačními modely i v oblastech, kde dosud dominovala historiografie se svými písemnými prameny.⁹ Procesuální paradigma archeologie je založeno na „metodologickém optimismu“, jehož součástí je přesvědčení, že i takové společenské kategorie, jakými je např. vlastnictví, lze poznávat na základě materiální podstaty lidského sociálního života. Archeologie při studiu vlastnictví vychází z fenoménů, jakými jsou např. dělba práce ve společnosti, válečnictví, sídlištní struktura či fyzické označování a ohraničování pozemků.¹⁰

Než přejdeme k vlastnímu zhodnocení tzv. středoevropského modelu z hlediska archeologie, považuji za nezbytné seznámit čtenáře ČČH v maximální stručnosti se základy moderní archeologické metody, jak ji zformuloval především E. Neustupný, náš přední teoretik a metodolog. Je to nezbytné pro pochopení archeologické argumentace.

Archeologická metoda

Mezi archeologií a historiografií neexistují rozdíly v předmětu jejich zájmu, k jehož poznání směřují. Tím je bezesporu minulý lidský svět a vývoj lidské společnosti. Archeologie a historie se přesto liší. Zásadní rozdíl spočívá v prostředcích (*means*), s nimiž obě vědy bezprostředně operují při řešení svých problémů. Za prostředek archeologie považujeme archeologické hmotné prameny.¹¹ Na rozdíl od historických pramenů, které jsou vyjádřeny přirozeným jazykem, a mohou proto vystihnout čas, změnu, pohyb, účel či mo-

8 Jaroslav BÖHM, *K otázce o vzniku feudalismu na území ČSR*, Český lid 40/4, 1953, s. 152.

9 Až s odstupem půl století se tak i u nás postupně začíná naplňovat prognóza F. Grause, který v roce 1953 v diskusi o počátcích feudalismu v našich zemích a říši velkomoravské konstatoval, že „jedině archeologie bude v budoucnosti s to řešit právě základní otázky, se kterými se potýkáme“; František GRAUS, *Velkomoravská říše*, Český lid 40/4, 1953, s. 150.

10 Timothy EARLE, *Archaeology, Property and Prehistory*, Annual Review of Anthropology, Vol. 29, 2000, s. 39–60; zde i základní definice vlastnictví v archeologicko-antropologickém chápání.

11 Evžen NEUSTUPNÝ, *Nástin archeologické metody*, Archeologické rozhledy 38, 1986, s. 525–549; Evžen NEUSTUPNÝ, *Archaeological Method*, Cambridge 1993, s. 5.

tivaci, jsou archeologické prameny „mrtvé“. Znamená to, že jejich prostřednictvím nelze pozorovat změnu ani ostatní kategorie, které jsou přímo závislé na čase.¹² Archeologické prameny můžeme pozorovat jen z hlediska jejich formy (tvar, rozměry, výzdoba apod.) a umístění v prostoru (poloha, prostorové vztahy).¹³ Je tomu tak proto, že prošly řadou postdepozicičních transformací, tzn. byly archeologizovány. Archeologické prameny a struktury v nich obsažené jsou statické, formální, věčné a němé.¹⁴ Neobsahují žádné kauzální vztahy. Sestávají z přírodních objektů, jež jsou mrtvými věcmi bez pozorovatelného účelu, kterým byly charakterizovány v živé kultuře dávných lidí. Jejich původní účel (praktická funkce, společenský význam a symbolický smysl) nelze z archeologických pramenů přímo „vyčíst“. Jsou na cestě z minulého sociálního světa zpět do fyzikálního světa přírody a jejich entropie je mnohem větší než entropie většiny živých společenských věcí.¹⁵ Z tohoto faktu vyplývá i svébytná metoda, která archeologii odlišuje od historie.

Při této metodě jde v zásadě o nalezení struktury, které odrážejí zákonitosti obsažené v pramenech. Protože archeologické prameny mají pouze dva pozorovatelné druhy vlastností, formu a umístění v prostoru, musí i analýza a syntéza archeologických struktur probíhat buď ve formálním či v geografickém prostoru. Archeologie při tom v poslední době využívá velmi sofistikovaných technologií, jakými jsou multivariační statistické analýzy (především analýza hlavních komponent ze skupiny faktorových analýz), geografické informační systémy, relační databáze apod. Jestliže s pomocí těchto postupů zjistíme strukturovanost archeologických pramenů, lze doufat, že se nám jejím prostřednictvím podaří zjistit i zákonitosti v chování lidí dávných věků. Tato představa, na které je založeno archeologické poznávání minulosti, vychází z předpokladu, že kdyby se lidé při vytváření své kultury nechovali zákonitě, entity a kvality jejich hmotné kultury by byly rozděleny náhodně.¹⁶ Zároveň z toho vyplývá, že archeologie jen se značnými obtížemi pracuje s individuálním časem událostí. V archeologických pramenech sice nacházíme doklady o obrovském množství jednorázových událostí, jako je např. rozbití hrnce, spálení chaty či pohřeb anonymního člověka. Ty jsou však samy o sobě víceméně bezvýznamné. Pro archeologickou explanaci získává naprostá většina událostí, zaznamenaných v archeologických pramenech, smysl teprve v okamžiku, kdy se po určitou dobu stále opakují. Tato časová perioda musí být vzhledem k hrubé archeologické chronologii poměrně dlouhá, obecně se hovoří minimálně o jedné lidské generaci. Z izolovaných a individuálních událostí se poté mohou za určitých podmínek stát již

12 Evžen NEUSTUPNÝ, *Archeologie a historie*, in: E. Neustupný (ed.), *Archeologie nenalézaného*. Sborník přátel, kolegů a žáků k životnímu jubileu Slavomila Vencla, Plzeň–Praha 2002, s. 141–145.

13 Albert C. SPAULDING, *The dimensions of archaeology*, in: J. E. Dole – R. L. Carneiro (eds.), *Essays in the Science of Culture: In Honor of Leslie A. White, 1960*, s. 437–456; podle E. NEUSTUPNÝ, *Archeologie a historie*, s. 142.

14 E. NEUSTUPNÝ, *Nástin*, s. 544; E. NEUSTUPNÝ, *Archaeological Method*, s. 68–71, 114–115.

15 Evžen NEUSTUPNÝ, *Concept building in archaeology*, in: W. Hensel – S. Tabaczyński – P. Urbańczyk (eds.), *Theory and Practice of Archaeological Research*, Vol. III, *Dialogue with the Data*, Warszawa 1998, s. 21–31. K otázce různé složitosti sociální a fyzikální situace se vyjádřil např. i Karl R. POPPER, *Bída historicismu*, Praha 2000, s. 112.

16 E. NEUSTUPNÝ, *Nástin*, s. 537–538; E. NEUSTUPNÝ, *Archaeological Method*, s. 113.

výše zmíněné struktury a zákonitosti, které se snažíme rozpoznat v rámci archeologické syntézy.

Zjištěné struktury jsou abstraktní. Znamená to, že se nejedná o žádné konkrétní, hmatatelné objekty, ale pouze o zákonitosti, které jsou obsažené v archeologických pramenech, s nimiž však nejsou totožné. Vznikají na základě formalizovaného deskriptivního systému, a proto jsou také formální.¹⁷ Jedná se o pouhé výstupy matematicko-statistických či geografických metod, které je nezbytně nezávisle na metodě, kterou byly získány, interpretovat.¹⁸

Chceme-li formální a němé archeologické struktury „oživit“ a pojmenovat, je při interpretaci nutné použít modelů¹⁹ odvozených např. z historiografie, etnologie či sociální geografie, tedy věd umožňujících pozorování živé lidské kultury v čase. Jen s jejich pomocí se lze pokoušet o vysvětlení archeologických struktur v kategoriích živé kultury. Naše práce se bez tohoto propojení neobejde. V žádném případě to však neznamená, že bychom měli řadu archeologických pramenů nahrazovat či doplňovat a kombinovat řadami pramenů jiné povahy, „ani jedna z nich by nebyla ‚čistá‘ a tedy správná ..., pokud by se dala ovlivnit druhou“.²⁰ Nemůžeme také přejímat jen nějaké izolované a víceméně náhodné analogie, ale musíme srovnávat celé systémy příčinně svázaných struktur. Jen tak můžeme pochopit funkci, význam a někdy i smysl zákonitostí obsažených v archeologických pramenech. To je jádrem archeologické metody.

Velká Morava jako předobraz „středoevropského modelu“

Po exkurzu do archeologické metody se můžeme vrátit zpět k problematice tzv. středoevropského modelu a jeho počátků na Velké Moravě. Tento pozoruhodný kulturní a politický útvar²¹ z 9. století zanechal přes svoji krátkou existenci v dějinách středoevropského prostoru výraznou stopu.²² Podle všech protagonistů probíhající diskuse se měl stát předlohou státům, které vznikají na jeho troskách. Obdobný soulad však již nepanuje

17 E. NEUSTUPNÝ, *Nástin*, s. 542; E. NEUSTUPNÝ, *Archaeological Method*, s. 114–115.

18 Johannes MÜLLER, *Zur Struktur archäologischer Daten und der Anwendung multivariater Verfahren*, in: J. Müller – A. Zimmermann (eds.), *Archäologie und Korrespondenzanalyse. Beispiele, Fragen, Perspektiven*, Espelkamp 1997, s. 6.

19 K pochopení termínu „model“ v rámci archeologické metody viz Heiko STEUER, *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Eine Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials*, Abhandlungen der Akademie der wissenschaften in Göttingen, Göttingen 1982, s. 435–436: „... ‚Model‘ ein theoretisch, auf deduktivem Wege erarbeitetes System ... Ein derartiges Modell ist kein Abbild der ehemaligen Wirklichkeit, sonder ein Näherungsbild ... Ein Modelle wandelt sich mit dem Fortschritt der Wissenschaft. – Zwecke eines solchen Modells ist die Systematisierung der Annäherung an die ehemalige Wirklichkeit mit Hilfe der Quellenauswertung, also eine Organisation wissenschaftlichen Vorgehens.“

20 Dušan TŘEŠTÍK, *K poměru archeologie a historie*, *Archeologické rozhledy* 53, 2001, s. 360.

21 V souvislosti s Velkou Moravou bychom se měli termínu „stát“ raději vyhnout (k tomu Jiří MACHÁČEK, *Disputes over Great Moravia: Chiefdom or state? The Morava or the Tisza river?*, *Early Medieval Europe*, v tisku; mnohem dříve i F. GRAUS, *Velkomoravská říše*, s. 150), i když někteří smýšlejí jinak; např. D. TŘEŠTÍK, *Mysliti*, s. 172. Neutrální označení „politický útvar“ („das politische Gebilde“) používá v souvislosti s Velkou Moravou i H. STEUER, *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen*, s. 426.

22 D. TŘEŠTÍK, *Mysliti*, s. 173.

v odpovědích na otázku, jaké konkrétní vzory mohly být z Velké Moravy do přemyslovských Čech, piastovského Polska či arpádovských Uher přeneseny. Podle Třeštíka s Žemličkou²³ to byla především hradská soustava²⁴ a služební organizace,²⁵ tedy hlavní domácí „novinky“ středoevropského modelu. Velká Morava však podle nich zprostředkovala i vlivy z karlovské říše, které se měly uplatnit v procesech vedoucích ke vzniku středoevropských států. Transponovány měly být takové fenomény, jakými je např. státně-dirigistický model, charakterizovaný údajnou absencí alodiálního pozemkového vlastnictví šlechty, výlučný nárok státu na „veřejnou moc“, efektivní fungování administrativy, struktura dvorských funkcí či reprezentačně-rezidenční objekty typu falci.

Úvahu o inspiraci státní organizace třech středoevropských zemí v karlovské době franské říše nepovažuje za lichou ani L. Jan.²⁶ Podle něj však byl do Čech přejet systém beneficíí, která byla udělována zároveň s půdou. Nevylučuje, že i tento řád mohla zprostředkovat Velká Morava.²⁷ V karolínské říši měla mít předobraz i samostatná panovnická doména, oddělená od „veřejnoprávní“ sféry. Jak existenci zvláštní panovnické domény, kterou by sám panovník chápal jako svůj soukromý majetek principiálně oddělený od svého panování nad zemí a lidmi, tak Janův názor, že je nutné vybavit beneficium půdou, Třeštík i Žemlička striktně odmítají.²⁸

Z Velké Moravy měly přejít do přemyslovských Čech také režijní dvory jako centra knížecího velkostatku, který podle T. Petráčka dominoval ekonomice 10.–12. století.²⁹ Ten však D. Třeštík a J. Žemlička nejmenují mezi hlavními nástroji exploatace domácích zdrojů,³⁰ a existenci knížecích hospodářských dvorů na všech hradech dokonce výslovně popírají jako zmatečnost.³¹

Pohansko u Břeclavi jako modelová lokalita

Pokud se historici při své argumentaci odvolávají na archeologické prameny, zmiňují často i velkomoravské centrum na Pohansku u Břeclavi.³² Podle jejich názorů, které však navzájem příliš nekorrespondují, zde měl být režijní dvůr,³³ napodobenina karlovské falce (ovšem pouze její sídelně-reprezentační složky),³⁴ řemeslnické dílny panovníka či sídlo knížecích bojovníků.³⁵ V každém případě je Pohansko historiky považováno za mode-

23 D. TŘEŠTÍK – J. ŽEMLIČKA, *O modelech*, s. 122; D. TŘEŠTÍK, *Myslití*, s. 168.

24 Josef ŽEMLIČKA, *Čechy v době knížecí (1034–1198)*, Praha 1997, s. 153–154.

25 D. Třeštík ovšem připouští, že „bezpečný důkaz existence služební organizace na Velké Moravě nemáme“, Dušan TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935)*, Praha 1997, s. 292.

26 L. JAN, *Václav II.*, s. 192.

27 L. JAN, *Václav II.*, s. 192–193, pozn. 126.

28 D. TŘEŠTÍK – J. ŽEMLIČKA, *O modelech*, s. 129–134.

29 T. PETRÁČEK, *Fenomén*, s. 216, 218.

30 D. TŘEŠTÍK – J. ŽEMLIČKA, *O modelech*, s. 122.

31 D. TŘEŠTÍK – J. ŽEMLIČKA, *O modelech*, s. 135.

32 Význam Pohanska u Břeclavi a výjimečné postavení této lokality v rámci naší raně středověké archeologie naposledy zdůraznil J. KLÁPŠTĚ, *Proměna*, s. 32–34.

33 T. PETRÁČEK, *Fenomén*, s. 216, pozn. 1117.

34 D. TŘEŠTÍK – J. ŽEMLIČKA, *O modelech*, s. 136, pozn. 32, s. 140, pozn. 42.

35 D. TŘEŠTÍK, *Počátky*, s. 349.

lovou lokalitu, která může hrát významnou roli při řešení mnohých otázek spojených s organizací raně středověké společnosti ve východní části střední Evropy. Výjimečnou pozici získalo Pohansko nejen kvůli svému charakteru, ale i díky vysokému stupni dosa-
 vadního archeologického poznání.³⁶ V průběhu 9. století zde vznikla na ploše 50–60 ha rozlehlá raně středověká aglomerace, jejíž vnitřní část (28 ha) byla mohutně opevněna. Jedná se o nejrozsáhlejší uzavřenou fortifikaci raně středověké Moravy.³⁷ Za nejdůležitější objev je zde považována sídlištní struktura z 9. století, kterou tradičně označujeme jako velmožský dvorec.³⁸ Zřejmě se jedná o imitaci *palatia* karolínské falce.³⁹ Tato centrální část celé aglomerace je situována na vnitřní ploše hradiska a omezena čtvercovou palisádou o rozměrech cca 100 × 100 m. Uvnitř bylo objeveno přes 50 sídlištních objektů včetně kamenného kostela. Hřbitov, který byl založen v okolí chrámu, sloužil zřejmě pro společenství sídlící ve dvorci. Ze 407 hrobů byly ve čtyřech meče, v osmi sekery, ve 32 ost-
 ruhy, ve 46 zlaté a stříbrné šperky byzantsko-orientálního rázu.⁴⁰ Na zbývající ploše uvnitř opevnění bylo identifikováno sídliště řemeslníků. Významné sídlištní aktivity byly zjištěny i na severovýchodním a jižním předhradí. Na celém území rozsáhlé aglomerace byly na základě archeologických výzkumů či geofyzikálních měření zjištěny doklady po-
 měrně intenzivní sídlištní aktivity. Počet zdejších obyvatel byl zřejmě dosti vysoký, i když konkrétní počty lze odhadnout jen velice těžko. V každém případě bylo Pohansko jen těž-
 ko soběstačné, především z hlediska produkce potravin. Nejbližší okolí Pohanska, které leží v nivě řeky Dyje,⁴¹ nebylo asi ani v raném středověku příliš vhodné pro zemědělskou výrobu. V zázemí hradiska, na pomezí nivy a říčních teras, proto vznikla síť zemědělských osad, jejichž úkolem bylo lidnaté centrum zásobovat. Celá sídlištní struktura v zázemí hradiska i některé z venkovských osad byly podrobeny archeologickému zkoumání.⁴²

36 Naposledy souhrnně Jiří MACHÁČEK, *Pohansko bei Břecław. Ein frühmittelalterliches Zentrum als sozialwirtschaftliches System*, Studien zur Archäologie Europas 5, Bonn 2007; dále i Jana VIGNATIOVÁ, *Zum Stand der Erforschung des Burgwalls Břecław-Pohansko*, in: Č. Staňa – L. Poláček (eds.), *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung*, Internationale Tagungen in Mikulčice, III, Brno 1996, s. 261–266; Jiří MACHÁČEK, *Pohansko u Břecławi po roce 1990. Příspěvek ke čtyřicátému výročí zahájení archeologických výzkumů*, in: Z. Měřínský (ed.), *Konference Pohansko 1999*, *Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana I*, Brno 2001, s. 9–19.

37 Jiří MACHÁČEK, *Pohansko bei Břecław – ein bedeutendes Zentrum Großmährens*, in: L. Galuška – P. Kouřil – Z. Měřínský (eds.), *Velká Morava mezi Východem a Západem. Großmähren zwischen West und Ost*, Brno 2001, s. 285.

38 Bořivoj DOSTÁL, *Břecław-Pohansko*, IV. Velkomoravský velmožský dvorec, Brno 1975.

39 J. MACHÁČEK, *Pohansko bei Břecław – ein bedeutendes Zentrum Großmährens*, s. 275–290.

40 František KALOUSEK, *Břecław-Pohansko*, I. Velkomoravské pohřebiště u kostela, Brno 1971.

41 Jiří GOLÁŇ – Jiří MACHÁČEK, *Velkomoravské hradisko Pohansko a jeho zázemí*, in: H. Hrib – E. Kordiovský (eds.), *Lužní les v Dyjsko-moravské nivě*, Břecław 2004, s. 513–526.

42 Petr DRESLER – Jiří MACHÁČEK, *The Hinterland of an Early Mediaeval Centre at Pohansko near Břecław*, in: L. Poláček (Hrsg.), *Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren*. Internationale Tagungen in Mikulčice, VI, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 31, Brno 2007, v tisku; Petr DRESLER – Jiří MA-

Výsledky systematických výzkumů, které na Pohansku a v jeho okolí probíhají již od roku 1958, silně ovlivnily nejenom archeology a historiky v bývalém Československu a okolních zemích, ale pronikly i do vzdálenějšího zahraničí.⁴³ Stalo se tak díky intenzivní práci tří generací archeologů, mezi nimiž zaujal přední místo B. Dostál, který jako jeden z mála archeologů dokázal zformulovat vlivné teorie, jejichž stabilita vycházela z důvěrné znalosti archeologického materiálu i vlastních terénních výzkumů na Pohansku.

Archeologické bádání se na Pohansku stále kontinuálně rozvíjí a přináší nové poznatky, které mohou významným způsobem obohatit i probíhající diskusi o genezi tzv. středoevropského modelu a především jeho počátcích na Velké Moravě. Zvláště v poslední době se zde s pomocí moderních metod podařilo identifikovat několik významných archeologických struktur (k pojmu viz výše), které si žádají své vysvětlení a pojmenování v kategoriích živé kultury. Jedná se zejména o sídlištní prostorové struktury,⁴⁴ zjištěné jak na úrovni vlastní lokality, tak i v jejím zázemí. Jsou odrazem urbanizačního konceptu, podle něhož byla vybudována zástavba Pohanska ve vrcholné velkomoravské fázi poslední třetiny 9. století, i principů, kterými se řídilo osídlování širšího okolí centrálních lokalit Velké Moravy.

Prostorové sídlištní struktury na Pohansku u Břeclavi

Prostorovou strukturou zásadního významu jsou na Pohansku u Břeclavi pravouhlá uskupení zahloubených objektů, kúlových staveb, žlabů, příp. hrobů, jejichž výskyt je omezen na plochu ohraničenou masivním dřevohlinitým opevněním s čelní kamennou plentou. Byly identifikovány na základě dosavadních terénních odkryvů i nové geofyzikální prospekce. Díky schopnosti geografických informačních systémů (GIS) spojovat prostorová data z různých zdrojů bylo možné v jednom plánu kombinovat vybrané geofyzikální anomálie s výsledky terénních archeologických odkryvů z různých míst hradiška. Celkově bylo zjištěno 26 takových struktur, z toho sedm při terénních archeologických výzkumech a 19 za pomoci geofyzikálního měření.⁴⁵

Měly podobnou orientaci i tvar jako centrální *palatium* (tzv. velmožský dvorec). Jejich rozměry však byly podstatně menší. Zatímco rezidence příslušníka vyšší společenské vrstvy, zřejmě panovníka či jeho zástupce, zaujímala plochu okolo jednoho hektaru, měly pozemky ostatních obyvatel hradiška rozlohu až desetkrát menší. Jejich průměrná plocha (0,13 ha) však velmi dobře odpovídá rozměrům raně středověkých zemědělských dvorů, které známe např. z alamanského a bajuwarského prostředí.⁴⁶

CHÁČEK, *Hospodářské zázemí raně středověkého centra na Pohansku u Břeclavi*, in: J. Macháček (ed.), *Počítačová podpora v archeologii 2*, Brno 2008, s. 120–144.

43 Např. Ross SAMSON, *Slavs*, in: B. M. Fagan (ed.), *The Oxford Companion to Archaeology*, New York–Oxford 1996, s. 658–659; H. STEUER, *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen*, s. 421–424.

44 Na velký potenciál sídlištních lokalit při výzkumu sociálních struktur raného středověku upozornil již dříve H. STEUER, *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen*, s. 103, když napsal, „... daß Siedlungen und Burgen mindestens die gleiche, wenn nicht eine größere Rolle bei der Erforschung der Sozialstruktur spielen werden als Gräberfelder“.

45 Jiří MACHÁČEK, *Raně středověké Pohansko u Břeclavi: munitio, palatium, nebo emporium moravských panovníků?*, *Archeologické rozhledy* 57, 2005, s. 100–138; J. MACHÁČEK, *Pohansko bei Břeclav. Ein frühmittelalterliches Zentrum*, s. 277–295.

46 Christel BÜCKER – Michael HOEPER, *Dispersed and nucleated settlements in south-west Germany in Merovingian times*, in: J. Klápště (ed.), *Ruralia, III, Památky archeo-*

Bylo dostatečně průkazně doloženo, že vnitřní plocha Pohanska, v té době již zcela jistě vymezená dřevohlinitou hradbou s čelní kamennou plentou, byla těmito menšími pravouhlými sídlištními strukturami systematicky zastavěna. Jejich orientace i uspořádání koresponduje s dalšími významnými elementy celé aglomerace (velmožský dvorec/palatium, fortifikace) a společně vytvářejí velmi komplexní prostorovou strukturu vyššího řádu. Uvnitř těchto pravouhlých struktur byly sdruženy sídlištní a výrobní aktivity, jak to dokládá rozložení odpadu, které je s nimi plně kompatibilní, a charakter movitých i nemovitých nálezů. U některých z nich byly zjištěny pozůstatky ohrazení a malá pohřebiště. Na skupiny objektů s pozůstatky žlábků po ohradách z Pohanska upozornil již B. Dostál.⁴⁷ Předběžně je považoval za samostatná hospodářství – „usedlosti řemeslnicko-výrobního rázu“⁴⁸ nebo „dvory drobných hospodářství“, která na Pohansku existovala vedle „dvora velmože“.

Při interpretaci těchto archeologických struktur lze vyjít z analogií, které byly zjištěny při výzkumech lokalit z různých regionů i různých období, historických a etnografických pramenů.

Analogie a modely

Za důležitý znak pravouhlých struktur z Pohanska lze považovat jejich vymezení vzhledem k okolnímu prostoru. Mohlo být realizováno buď skutečným ohrazením, po kterém zůstaly na Pohansku zachovány útržky palisádových žlabů či řady křivých jamek, nebo dislokací zahloubených i povrchových objektů, které byly rozmístěny po obvodu těchto struktur. Na rozdíl od tzv. velmožského dvorce/palatia, kde bylo zjištěno funkční opevnění v podobě mohutné palisády,⁴⁹ nemají defenzivní, ale jen symbolický či provozní charakter.

Z obecného hlediska lze konstatovat, že se jedná o ohrazené jednotky smíšené obytně-výrobní funkce, které jsou součástí většího obytného areálu. Patří ke kategorii tzv. lokálních ohrazení, která sloužila menším skupinám osob.⁵⁰ Ve středoevropském regionu (např. jižní Bavorsko) se začínají autonomně vyvíjet již na konci doby popelnicových polí, resp. na začátku halštatu (např. Landshut–Hascherkeller, München–Unterhaching). Transformují se dále do separátních dvorců doby halštatské. Bývají ohrazovány ploty či

logické – Supplementum 14, Praha 2000, s. 311–322; H. GEISLER, *Studien zur Archäologie frühmittelalterlicher Siedlungen in Altbayern*, Straubing 1993; Hans GEISLER, *Haus und Hof im frühmittelalterlichen Bayern nach den archäologischen Befunden*, in: H. Beck – H. Steuer (eds.), *Haus und Hof in Ur- und Frühgeschichtlicher Zeit*, Göttingen 1997, s. 461–483; Ingo STORK, *Friedhof und Dorf, Herrenhof und Adelsgrab*, in: K. Fuchs at all (eds.), *Die Alamannen*, Stuttgart 1998, s. 290–310.

47 Bořivoj DOSTÁL, *Přínos výzkumu v Břeclavi-Pohansku pro slovanskou archeologii 6.–10. století*, in: B. Dostál – J. Vignatiiová (eds.), *Slované 6.–10. století*. Sborník referátů ze symposia Břeclav-Pohansko 1978, Brno 1980, s. 77–88; Bořivoj DOSTÁL, *Ein Handwerkliches Areal des 9. Jh. in Břeclav-Pohansko (Mähren)*, Actes du XIIe Congrès ISPP, 4, Bratislava 1993, s. 220–225; Bořivoj DOSTÁL, *Velkomoravský řemeslnický areál v Břeclavi-Pohansku*, Jižní Morava 29, 1993, s. 49–50.

48 Bořivoj DOSTÁL, *Tricet let archeologického výzkumu Břeclavi-Pohanska*, Vlastivědný věstník moravský 40, 1988, s. 317, 320; B. DOSTÁL, *Přínos výzkumu*, s. 84.

49 Bořivoj DOSTÁL, *Opevnění velmožského dvorce na Pohansku u Břeclavi*, SPFFBU E 14, 1969, s. 181–218; B. DOSTÁL, *Břeclav-Pohansko*, IV, s. 23–38.

50 Natálie VENCLOVÁ, *Dvorce a druidové*, in: *Památky archeologické – Supplementum 13*, In memoriam Jan Rulf, Praha 2000, s. 459–461.

palisádami, což je chápáno jako demonstrace vlastnictví. Nejpozději od pozdně halštatského období se dvorce začínají sdružovat (např. Nördlingen – Baldingen).⁵¹ Vnitřní plochy větších sídlišť jsou rozdělovány ploty a žlaby (např. fáze IVc na Heuneburgu). Uvnitř těchto parcel se objevují větší obytné a menší hospodářské stavby. Předpokládá se, že jde o nezávislé hospodářské jednotky, které společně tvoří sídliště vyššího řádu. Naznačený vývoj vyvrcholil na keltských oppidech, kde dvorce ztrácejí svoji hospodářskou samostatnost.⁵² Dvorce na keltských oppidech jsou v průměru větší než struktury zjištěné na Pohansku (ale menší než tzv. velmožský dvorec). Délky jejich stran se pohybují většinou od 40 do 60 metrů.⁵³ I když ani v rámci jedné lokality nejsou keltské dvorce rozměrově úplně stejné, zjištěné rozdíly nedosahují takových hodnot, jaké existují na Pohansku mezi tzv. velmožským dvorcem (cca jeden ha) na jedné a ostatními sídlištními jednotkami (cca 0,13 ha) na druhé straně a jsou jistě odrazem jiné společenské situace.⁵⁴

Také u Germánů se dvorce vyvíjejí po delší dobu. Jejich kontinuální evoluci lze sledovat především v oblasti mezi Rýnem a Labem, a zvláště v přímořských oblastech, kde v těsné blízkosti pobřeží vznikají umělé vyvýšeniny tzv. wurty, na nichž po dlouhou dobu existují dvorce složené ze stájových domů a sýpek. V období od 5. do 2. století př. n. l. zde ještě neexistovaly žádné pevně definované sídlištní struktury. Ploty, které se občas objevují, vyznačují spíše jen jednotlivé komunikace, a mění se s každou fází. Germánská sídliště té doby byla tvořena jednoduchými hospodářstvími, která se seskupovala do různých velkých skupin a nevytvářela složitější prostorové struktury. K určitým změnám dochází v době okolo přelomu letopočtu (1. století př. n. l.–2. století n. l.), kdy se již začínají objevovat první oplocené dvorce. Dobře je známe např. i z dnešního Dánska. Jedná se většinou o malé nepravidelné dvory (300–500 m²) oválného tvaru, kde se plot co nejtěsněji přimyká ke stávám a prakticky zde neexistují volné hospodářské plochy (např. Grönbjerg Skole). K podstatné změně dochází od počátku 3. století n. l., kdy se zde na dlouhou dobu stává zcela dominantní sídlištní strukturou rozlehlý obdélný dvorec ohrazený plotem se stájovým domem, sýpkou a zemnicemi (tkalcovské dílny). Z oblasti Nizozemí a severozápadního Německa známe již více než čtyřicet takových dvorů. Jejich průměrná plocha se pohybuje mezi 1000–2000 m². Rozdíly mezi nimi však nejsou tak velké, abychom na jejich základě mohli uvažovat o ekonomických rozdílech v rámci skupiny maji-

51 Jana E. FRIES, *Zwei „Herrenhöfe“ und ein Brandgräberfeld der Hallstattzeit aus Nördlingen-Baldingen* (Ldkr. Donau-Ries), *Archäologisches Korrespondenzblatt* 32, 2002, s. 561–575.

52 Sabine KAS – Markus SCHUBMANN, *Einige Überlegungen zu den hallstattzeitlichen Herrenhöfen*, in: B. Berthold a kol. (eds.), *Zeitenblicke. Ehrengabe für Walter Jansen, Rahden/Westf.* 1998, s. 93–98, 106; Sabine RIECKHOFF – Jorg BIEL, *Die Kelten in Deutschland*, Stuttgart 2001, s. 101–108.

53 Alžběta DANIELISOVÁ, *K problematice urbanismu pozdního laténu – dvorec na oppidu Staré Hradisko*, rukopis diplomové práce, ÚAM FF MU, Brno 2003, s. 20–21, 54–55, 174–179 s literaturou.

54 Někdy se předpokládá, že v těchto ohrazených jednotkách sídlily rodiny patřící k majetné vyšší vrstvě, možná bohatých obchodníků a řemeslníků, či dokonce k aristokracii. Vedle těchto pravidelných prostorových struktur vyrůstá na oppidech i další zástavba – často samostatné domy, většinou na menších nepravidelných plochách. Žila v nich jiná sociální vrstva než v ohrazených dvorcích, snad řemeslníci s nižším sociálním statutem. Viz A. DANIELISOVÁ, *K problematice urbanismu*, s. 20–21, 54–55, 174–179 s literaturou).

telů dvorců. Při jejich genezi působilo jistě více faktorů (např. vliv z prostředí římských provincií), rozhodující však byl patrně vnitřní vývoj germánské společnosti a především změny v disponování s půdou, která přestává být v občinovém držení. Oplocené několidkálné dvorce, které se u Germánů objevují od mladší doby římské, lze dávat do souvislosti s novým společenským fenoménem – privátním vlastnictvím půdy.⁵⁵

Je otázkou, zda můžeme nastíněný vývoj zevšeobecnit pro celé území osídlené Germány. Ve východní Germánii nejsou pravidelné ohrazené dvorce, stejně jako stájové domy, běžné.⁵⁶ Přesto lze souhlasit s P. Donatem, že se germánský dvorec mladší doby římské prosadil jako progresivní sídlištní forma a stal se základem dalšího vývoje v raném středověku,⁵⁷ který lze již velice dobře dokumentovat i v blízkých oblastech jižního a středního Německa.⁵⁸

Na území Alamanů se dvorce ohrazené palisádou objevují snad již v období od 3.–4. století (např. Sontheim).⁵⁹ Mnohem hlubší poznatky však máme až o alamanské vsi pozdně merovejského až časně karolínského období především díky rozsáhlým výzkumům v Lauchheimu v Bádensku-Württembersku. V tomto městě bylo kompletně prozkoumáno rozsáhlé pohřebiště z 6.–7. století společně s příslušným sídlištěm, které bylo vzdáleno asi dvě stě metrů od pohřebiště. Vesnice zde existovala od 6. do 12. století, tedy podstatně delší dobu než řadové pohřebiště. V prozkoumané části sídliště (5,5 ha) bylo zjištěno minimálně 60 nadzemních staveb a 45 zemnic. Plocha sídliště se členila na jednotlivé dvorce, jak o tom svědčí pozůstatky plotů a cest, které je oddělovaly. Na základě počtu zemřelých na pohřebišti se odhaduje, že zde v raném středověku současně existovalo osm až dvanáct dvorců. Oplocené dvorce se skládaly z obytných domů se stájí, zemnic, sýpek a menších chlévů. Uvnitř některých (ne všech) dvorů se objevují malé skupinky hrobů z doby, kdy bylo opuštěno řadové pohřebiště (okolo roku 700). Většina obyvatel vesnice je však pohřbena na kostelním hřbitově. Jeden z dvorů prozkoumaných v Lauchheimu se od zbývajících sídlištních jednotek významně odlišuje. Stojí izolován na východním okraji sídliště a zaujímá největší plochu (v nejmladší fázi 3000 m², dříve až dvakrát méně). Pro jeho vnitřní zástavbu je charakteristické, že zde chybějí zemnice, které běžně sloužily podomácké řemeslné výrobě, a naopak jsou nadprůměrně zastoupeny velké sýpky, umožňující pojmout takové množství obilí, které zcela jistě převyšovalo vlastní spotřebu obyvatel dvorce. Hroby, objevené uvnitř tohoto tzv. velmožského dvorce, byly

55 Peter DONAT, *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung*, Berlin 1980, s. 111–119; Peter DONAT, *Siedlungsforschung und die Herausbildung des Bodeneigentums bei den germanischen Stämmen*, Zeitschrift für Archäologie (ZfA) 19, 1985, s. 147–155; Peter DONAT, *Zur Entwicklung germanischer Siedlungen östlich des Rheins bis zum Ausgang der Merowingerzeit*, ZfA 25, 1991, s. 150–172; Dorthe KALDAL MIKKELSEN, *Single farm or village? Settlement structure during the late Iron Age and Viking Period*, in: J. Klápště (ed.), *Ruralia, III, Památky archeologické – Supplementum 14*, Praha 2000, s. 46–59.

56 K tomu Achim LEUBE (ed.), *Haus und Hof im östlichen Germanien*, Bonn 1998.

57 P. DONAT, *Haus, Hof und Dorf*, s. 119.

58 P. DONAT, *Zur Entwicklung germanischer Siedlungen*, s. 162–171.

59 Gerhard FINGERLIN, *Südwestdeutschland in frühalamannischer Zeit*, in: K. Fuchs at all (eds.), *Die Alamannen*, s. 127–128; dle jiných názorů je tento dvorec datován až do 6. století; viz Ch. BÜCKER – M. HOEPER, *Dispersed and nucleated settlements*, s. 218.

extrémně bohatě vybaveny (zbraně, stříbrné garnitury, skleněné nádoby, kříže z plátkového zlata, zlatá křížová spona s drahými kameny, emailem a skleněnými vložkami, brokát apod.). Luxusní vyřezávanou bukovou postel, objevenou v jednom z těchto hrobů, lze s pomocí dendrochronologie datovat k roku 704. Lidé, kteří žili v tomto tzv. velmožském dvorci a zůstali zde i pohřbeni, patřili k významné alamanské šlechtické rodině, která již konvertovala ke křesťanství (viz křesťanské symboly v hrobech), ale z neznámých (politických?) důvodů si nepřála být pohřbena u kostela.⁶⁰

Kromě Lauchheimu známe z alamanského prostředí i další merovejská sídliště (např. Renningen, Mengen), která často existovala kontinuálně až do konce 12. století. Podle dislokace a charakteru staveb se předpokládá, že se skládala z několika dvorců, které mohly těsně sousedit (Lauchheim) nebo byly naopak poměrně vzdáleny (Mengen). Pozůstatky lehkých plotů, které tyto dvorce ohraničovaly, zůstaly zachovány pouze v Lauchheimu. Na ostatních lokalitách nebyly výzkumem zachyceny, i když se jejich existence předpokládá. Velikost dvorců se většinou pohybovala mezi 1000 a 2000 m².⁶¹

Geograficky, ale i kulturně má k velkomoravskému prostředí nejbližší Bavorsko. Lze to doložit nejenom na základě písemných pramenů a historických událostí,⁶² ale i pomocí archeologických nálezů. Dobrým příkladem může být obtáčená keramika s příměsí slídy zlaté barvy, zdobená hřebenovými vlnicemi (Goldglimmerkeramik, typ TT GG), která se kromě dolnobavorského Podunají (např. Kelheim, Barbing) objevuje i v Horní Falcí, horním Rakousku nebo Čechách. Nejbližší paralely však nacházíme na Moravě v předvelkomoravském a velkomoravském období. U Bajuwarů se vyskytuje již poněkud dříve, nejpozději od počátku 7. století. Západněji (např. u sousedních Alamanů) se prakticky neobjevuje vůbec.⁶³

K největším prozkoumaným raně středověkým sídlištím v Bavorsku patří Barbing-Kreuzhof, Kelheim a především Kirchheim u Mnichova. Na velké ploše zde byla odkryta bajuvarská vesnice ze 7.–8. století. Jejím středem procházela ulice z jedné strany vymezená příkopkem, která se projevila jako prázdný koridor bez archeologických nálezů. Po obou stranách této ulice bylo identifikováno dvanáct až patnáct dvorců. Pozůstatky jejich oplocení se zachovaly jen zcela výjimečně. K identifikaci jednotlivých dvorců bylo nutno užít jiných kritérií. Jako nejdůležitější se ukázaly malé skupinky hrobů a studny. Ke každému dvorci patřila jedna studna, což se projevilo i na jiných sídlištích z této doby (např. Barbing-Kreuzhof, Eching, Engelschalking, Pilsting). Z každého dvorce pocházejí doklady řemeslné podomácké výroby (kovářství, textilnictví). Specifická výrobní činnost (např. hutnění železa) byla provozována na okraji osídlené plochy (Kelheim). Většina dvorců zaujímal v Kirchheimu plochu okolo 1000 m². Tomuto úzu se vymykaly pouze dva dvorce označované jako velmožské s plochou kolem 4000 m². Bajuvarský dvůr se skládal z hlavní obytné budovy kúlové konstrukce se stáji, menších kúlových staveb, které lze interpretovat jako stodoly či kůlny, několika zemíc, studny a na přelomu 7. a 8. století malého pohřebiště.⁶⁴

60 I. STORK, *Friedhof und Dorf, Herrenhof und Adelsgrab*, s. 290–310.

61 Christel BÜCKER – Michael HOEPER – Markus HÖNEISEN – Michael SCHMAE-DECKE, *Hof, Weiler, Dorf*, in: K. Fuchs at all (eds.), *Die Alamannen*, s. 311–322.

62 Moravané někdy po roce 817 navázali kontakty s říší a patrně roku 831 byli pokřtěni pasovským biskupem Reginhardem; Dušan TŘEŠTÍK, *Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791–871*, Praha 2001, s. 107–126.

63 Hans GEISLER, *Studien zur Archäologie frühmittelalterlicher Siedlungen in Alt-bayern*, Straubing 1993, s. CIV 2, DII 3.

Zmiňované raně středověké dvorce byly samostatnými sídlištními a výrobními jednotkami. Zatímco ve starofranském zákoníku Lex Salica (507–511) jsou ještě uváděny výlučně dvorce svobodných Franků, kteří na nich hospodařili s pomocí svých nevolníků či otroků, objevují se od pozdně merovejského a především karolínského období dvorce, které byly zařazeny do organizační a právní struktury raně středověkého velkostatku, tzv. *Grundherrschaft* či *Manorial system*.⁶⁵

Raně středověká vesnice pozdně merovejského a karolínského období byla tvořena směsicí svobodných, nesvobodných a polosvobodných rolníků na straně jedné a vlastníků velkostatků (král, církev, aristokracie, drobná vojenská šlechta) na straně druhé. V rámci procesu feudalizace stále klesal podíl svobodných sedláků, zcela nezávislých na velkostatku.⁶⁶ Z tohoto hlediska je nutné interpretovat i prostorové struktury zjištěné archeologickým výzkumem na raně středověkých sídlištních v alamanském či bavorském prostředí. Zcela evidentně zde existovaly tzv. velmožské dvorce, které byly centry rozsáhlejších pozemkových majetků a sběrnými místy odváděných dávek, jak o tom svědčí i velké sýpky. Nadprůměrná rozloha těchto dvorců, převyšující potřeby běžné selské rodiny, umožňovala i pobyt většího počtu nevolníků, kteří se mohli podílet na režijním provozu velkostatku. Ostatní dvorce standardního vybavení i velikosti mohly být jak majetky svobodných sedláků, tak osob závislých, kteří odváděli část své produkce a služeb velkému pozemkovému majiteli. V raně středověké vesnici karolínské říše vzniká dynamicky se měnící směsice svobodných, nesvobodných a polosvobodných rolníků, kteří byli navzájem propojeni stejnou výrobní činností. Existence prostorových struktur, zjištěných archeologickými výzkumy, je v každém případě odrazem již zřetelněji definovaných hospodářských, sociálních, majetkových a právních struktur raně středověké společnosti. Toto zjištění ostře kontrastuje se situací na slovanském venkově, kde až do 11./12. století nelze archeologicky doložit existenci samostatných dvorů a individuálního hospodářství (např. Mstěnice, Březno, Bajč viz níže).

Významným pramenem, s jehož pomocí lze archeologicky známé raně středověké sídlištní struktury pojmenovat a pochopit v kategoriích živé kultury, jsou barbarské zákoníky (*Völsrechte, leges*), které u Franků, Alamanů a Bajuvarů vznikají od 6. do 8. století (*Lex Salica, Lex Alamannorum, Lex Baiuvariorum*).⁶⁷ Jedná se o sbírky právních předpisů, jejichž významná část je věnována řešení trestně relevantních událostí souvisejících s běžným životem, včetně událostí odehrávajících se okolo dvora a domu. Podle těchto zákoníků je v raném středověku základní sídlištní jednotkou dvůr nebo dvorec,

64 Ch. BÜCKER – M. HOEPER – M. HÖNEISEN – M. SCHMAEDECKE, *Hof, Weiler, Dorf*, s. 317; H. GEISLER, *Studien zur Archäologie frühmittelalterlicher Siedlungen*; Hans GEISLER, *Haus und Hof im frühmittelalterlichen Bayern nach den archäologischen Befunden*, in: H. Beck – H. Steuer (eds.), *Haus und Hof in Ur- und Frühgeschichtlicher Zeit*, Göttingen 1997, s. 461–483.

65 Hans K. SCHULZE, *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter*, Band 1, Stuttgart 2004, s. 109; Hans K. SCHULZE, *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter*, Band 2, Stuttgart 2004, s. 56; Adriaan VERHULST, *The Carolingian Economy*, Cambridge 2002; Werner RÖSENER, *Villikation*, in: *Lexikon des Mittelalters*, VIII, München 2002, s. 1694–1695.

66 H. K. SCHULZE, *Vom Reich der Franken*, s. 249–250.

67 Např. Wilfried HARTMANN, *Das Recht*, in: H. Dannheimer – H. Dopsch (eds.), *Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788*, München–Salzburg 1988, s. 266–272; Ruth SCHMIDT-WIEGAND, *Recht und Gesetz im frühen Mittelalter*, in: K. Fuchs at all (eds.), *Die Alamannen*, s. 269–274.

označovány jako *curtis* nebo *villa*. Tyto termíny zahrnují široké spektrum od selských dvorů po královské dvorce.

Dvorec sestával v každém případě z několika staveb různých funkcí, které byly ohrazeny plotem. Oplocení mělo zásadní normativní význam. Podle franského zákona, kodifikovaného ve sbírce *Lex Salica*, bylo chráněno, podobně jako obytný dům či sýpka, a jeho spálení bylo pokutováno patnácti solidy.⁶⁸ Plot demonstroval vlastnické a dispoziční právo. Z praktického hlediska chránil obydlí před volně pobíhajícím dobyt看em i divokou zvěří. S dvorcem a jeho ohrazením bylo spojeno zvláštní právo domovní svobody,⁶⁹ které je těžištěm raně středověkých právních textů a dodnes je trestním právem chráněno (např. § 238 Trestního zákona České republiky o Porušování domovní svobody). Podle barbarských zákoníků (*leges*) měl být plot (*sepes*) postaven z kůlů nebo tyčí zapuštěných do země. Jeho výška měla dosahovat vzrostlému muži po bradu či prsa. Archeologicky je však nelze vždy jednoznačně doložit (viz výše). Jako součást dvorce je dále jmenován obytný dům (*casa, domus, sala*), který měl být nejrepresentativnější stavbou. Nemusel však být největší. Dále jsou v zákonících zmiňovány vedlejší budovy jako stáje (*scuria, sutes*), spížírny (*spicarium*), sýpky (*fenile, granaria, horreum*), oboroh (*scuria*) a sklep (*cellaria*). Zvláštní funkci mělo geniciumi (*gynaeceum*), které bývá považováno za pracovní dům pro ženy. Synonymním výrazem, který se objevuje např. v saských právních textech, je *screeona*, kterou dříve římský historik Tacitus popsal jako chatu zapuštěnou do země. S největší pravděpodobností se jedná o zemnice, které sloužily jako prádelny a tkalcovny. Objevují se i další zařízení, např. sauny, koupelny, pekárný apod. (*coquina, pistoria, balnearius, stuba*), v nichž se pracovalo především s ohněm.⁷⁰

Téma dvorů a jejich ohrazení se objevuje i v mladších písemných pramenech, které spadají již do karolínského období. Je to především *Capitulare de villis*, které nás informuje o organizaci a správě královských velkostatků Karla Velikého. Císař v nich nařizuje, jak zde efektivně hospodařit. Dalším významným pramenem je i *Brevium exempla ad res ecclesiasticas et fiscales describendas*, které je soupisem královského a církevního majetku.⁷¹ V těchto písemnostech bývá dvůr označován jako *curtes*. Skládal se ze stájí, kuchyní, pekáren, sklepů, sýpek, ale i z komplexů staveb, které jsou označovány jako *gynaeceum*. Zde žily a pracovaly nesvobodné ženy, zabývající se především textilní výrobou. Jak *gynaecea*, tak celé dvory měly být ohrazeny ploty. *Brevium exempla* zmiňuje dva druhy ohrazení: *tunimus*, který byl masivní palisádou a mohl sloužit i jako ochrana před přepady, a *sepis*, který byl normálním plotem. Termínem *porta lignea* je označován vjezd, resp. výjezd z ohrazení. Ploty byla ohrazována i pole. Stavba a renovace plotů byla důležitou povinností závislých rolníků, kteří patřili ke *curtes*. I v této době plnily ploty nejen praktické funkce, ale měly i důležitou právní symboliku. Jejich budování vyžadovalo určitou míru organizace a kontroly ze strany velkých pozemkových vlastníků.⁷²

68 Kapitola 21, § 2; Karl A. ECKHARDT (ed.), *Lex Salica*, Weimar 1953, s. 139.

69 Hausfrieden; H. K. SCHULZE, *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter*, Band 2, s. 51–54.

70 Ch. BÜCKER – M. HOEPER – M. HÖNEISEN – M. SCHMAEDECKE, *Hof, Weiler, Dorf*, s. 314; Hans GEISLER, *Haus und Hof der Franken*, in: *Die Franken. Wegbereiter Europas*, Mainz 1996, s. 769–773.

71 H. K. SCHULZE, *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter*, s. 129.

72 Christoph DETTE, *Geschichte und Archäologie. Versuch einer interdesziplinären Betrachtung des Capitulare de villis*, in: F. Both (ed.), *Realienforschung und historische*

V českých zemích jasně oddělené, oplocené a pravidelné dvorce na raně středověkých zemědělských sídlištích chybí, i když zde již od časně slovanského období sledujeme jakési shluky obytných zemnic, obilnic i větších hospodářských staveb.⁷⁵ Příklad kompletně prozkoumaného vesnického sídliště Bajč – Medzi kanálmi na Slovensku ukazuje, že velkomoravská vesnice byla rozdělena do několika funkčních zón – obytné, výrobní, skladovací, ve kterých nelze odlišit jednotlivé individuální majetky⁷⁴ a zřejmě zde celá komunita žila a pracovala víceméně společně. Ostře to kontrastuje se situací na západ od českých zemí, kde jsou vesnice členěny do jednotlivých plně vybavených dvorců, patřících individuálním rodinám.⁷⁵ Na Moravě se samostatné usedlosti, tvořené jednoprostorovým obydlím, chlévy, stodolami a obilními jámami, objevují nejdříve od druhé poloviny 11. století, jak naznačuje příklad Mstěnic.⁷⁶ Podle navržené rekonstrukce V. Nekudy se již jednalo o individuální hospodářské útvary, které lze považovat za dvory hromadného nebo skupinového typu. Kolem některých z nich se zachovaly pozůstatky oplocení. Plochy těchto dvorů se pohybovaly okolo 200 m². V průběhu 12. století se zdejší komunita začala majetkově diferencovat. Jeden ze dvorů převýšil svou rozlohou (540 m²) ostatní. K zásadní proměně sociálních a ekonomických vztahů však dochází až ve 13. století,⁷⁷ kdy byl ve Mstěnicích vybudován hrádek nižšího šlechtice. Teprve tehdy se tradiční venkovská společnost, jejíž kořeny sahají až do raného středověku, podstatným způsobem transformovala. Objevil se zde nový typ trojdílného kamenného domu⁷⁸ a plánovitě uspořádání vesnice s pevně vymezenými parcelami a komunikačními plochami. Vznikla zemědělská usedlost vrcholně středověkého rázu.⁷⁹

Quellen, Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland, Beiheft 1, Oldenburg 1996, s. 46–65. Význam plotu „jako symbolu jasně vymezuující majetkové jednotky“ konstatuje na základě souhrnného vyhodnocení parcelace v raných městech i Rudolf PROCHÁZKA, *Area ... sive parva, sive magna ... Parcelace ve vývoji raného a komunálního města, FORUM URBES MEDII AEVI, IV, Sborník příspěvků z konference FUMA konané 20.–22. 4. 2005 v Brně*, Brno 2007, s. 6–41.

- 73 Srov. např. Březno u Loun – Ivana PLEINEROVÁ, *Die altslawischen Dörfer von Březno bei Louny, Praha–Louny 2000* nebo Mstěnice – Vladimír NEKUDA, *Mstěnice. Zaniklá středověká ves u Hrotovic 3*, Brno 2000.
- 74 Matej RUTTKAY, *Mittelalterliche Siedlung und Gräberfeld in Bajč – Medzi kanálmi (Vorbericht)*, Slovenská archeológia 2002 L-2, 2003, s. 298–299.
- 75 V každé usedlosti bývá např. k dispozici studna (např. Kirchheim – viz výše). Ve slovanském milieu tomu bylo jinak. Studny zde byly využívány větší komunitou (např. studna v centru „návesní osady“ na jižním předhradí Pohanska u Břeclavi; Jana VIGNATIOVÁ, *Břeclav-Pohansko*, II. Slovanské osídlení jižního předhradí, Brno 1992, s. 42.
- 76 V. NEKUDA, *Mstěnice*, s. 128–136; k datování jednotlivých fází však kriticky Rudolf PROCHÁZKA, *Vladimír Nekuda: Mstěnice. Zaniklá středověká ves u Hrotovic 3. Rané středověké sídliště*. Vyd. Muzejní a vlastivědná společnost v Brně a Moravské zemské muzeum, Brno 2000, 388 s., 341 fotografických a kresebných příloh, plánová příloha, Archeologické rozhledy 54, 2002, s. 947–950.
- 77 K datování hrádku ve Mstěnicích viz R. PROCHÁZKA, *Vladimír Nekuda: Mstěnice*, s. 949.
- 78 Podle R. Procházky dochází ve Mstěnicích ke změně, vedoucí k výstavbě víceprostorových usedlostí s hojným využitím kamene jako stavebního materiálu nejdříve na samém konci 13. století; R. PROCHÁZKA, *Vladimír Nekuda: Mstěnice*, s. 949–950.

Raně středověká vesnická sídliště i západní velkostatky se svými dvory byly primárně zaměřeny na zemědělskou produkci.⁸⁰ To však neodpovídá dominantní výrobní činnosti zjištěné na Pohansku, která souvisela především s řemeslnou produkcí.⁸¹ Byla zde soustředěna do diskutovaných sídlištních jednotek, které se v prostoru projevují jako uzavřené pravouhlé struktury.⁸² Významné paralely k nim nacházíme především na předních emporiích západní a severní Evropy.⁸³ Tyto kupecké wiky nesloužily ve vrcholné fázi své existence pouze pro periodickou sezónní výměnu zboží, ale byly sídlišti trvale osídlenými kupci a řemeslníky různých profesí. K nejdůležitějším patří Quentowik, Dorrestad, Haithabu, Birka, ale i Brémy, Hamburk či slovanský Rerik, norský Kaupang, švédské Lillö apod. Rozvíjejí se především mezi koncem 7. a prvními desetiletími 9. století, kdy jejich význam vrcholí.⁸⁴ Jsou budovány na základě jednotné urbanizační koncepce. Lze ji rozpoznat podle ulic, plánovitě vystavených v předem definované síti, která překrývá dřívější shlukovou sídlištní strukturu. Taková komplexní organizace prostoru mohla být v té době prosazena pouze vyšší autoritou – panovníkem či jeho zástupcem. Tyto lokality se rozvíjejí většinou náhle s pomocí obrovských investic. Jejich vznik byl motivován snahou panovníka o získání kontroly nad místní produkcí a distribucí zboží. Jde již jednoznačně o trvale obydlená sídliště městského typu. Příkladem může být dánské Haithabu, anglosaský Hamwic či fríský Dorrestad. Zdá se, že zástavba na emporiích alokuje velice mnoho prostoru a zaujímá neobvykle velkou plochu, zvláště ve srovnání s pozdějšími středověkými standardy. Lokality tohoto typu (např. Hamwic/Southampton – plocha 45 ha) mohou být, podobně jako Pohansko, 40 až 50krát větší než ostatní lokality v sídlištní hierarchii.⁸⁵

79 Bořivoj DOSTÁL, *Stavební kultura 6.–9. století na území ČSSR*, Archaeologia historica 12, 1987, s. 12; Josef VÁLKA, *Dějiny Moravy*, I. Středověká Morava, Brno 1991, s. 61; V. NEKUDA, *Mstěnice*, s. 128–136; Rostislav NEKUDA, *Zemědělská usedlost ve středověké vesnici na Moravě*, Brno 2002, s. 90; Matej RUTKAY, *Ländliche Siedlungen des 9. bis 11. Jahrhunderts im Mitteldonauegebiet*, in: J. Henning (ed.), *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit*, Mainz 2002, s. 278; Pavel VAŘEKA, *Archeologie středověkého domu*, Plzeň 2004, s. 238.

80 H. K. SCHULZE, *Vom Reich der Franken*, s. 234–242, 249.

81 Bořivoj DOSTÁL, *Velmožské dvorce ve struktuře velkomoravského státu*, Slovenská archeológia 36, 1988, s. 286–287; J. MACHÁČEK, *Pohansko bei Břeclav. Ein frühmittelalterliches Zentrum*, s. 156–229.

82 K problematice parcelace raných i komunálních měst u nás naposledy souhrnně R. PROCHÁZKA, *Area ... sive parva, sive magna*, s. 6–41; zde i odkaz na další základní literaturu především Hans STRAHM, *Die Area in den Städten*, Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte 3, 1945, s. 22–61.

83 Paralely nacházíme především u emporií typu B podle klasifikace R. Hodgese: Richard HODGES, *Dark Age Economics*, London 1982, s. 50–52; Richard HODGES, *The rebirth of towns in the early Middle Ages*, in: R. Hodges – B. Hobley (eds.), *The rebirth of towns in the west AD 700–1050*, Council for British Archaeology Research Report 68, London 1988, s. 1–7; Richard HODGES, *Towns and Trade in the Age of Charlemagne*, London 2000, s. 76–92.

84 H. K. SCHULZE, *Vom Reich der Franken*, s. 257–259.

85 Grenville ASTILL, *Archaeological theory and the origins of English towns – a review*, Archaeologia Polona 32, 1994, s. 45; Helen CLARKE – Bjorn AMBROSIANI, *Towns in the Viking Age*, Leicester 1991, s. 128–172.

Výrazným a často uváděným příkladem emporií je Hamwic,⁸⁶ považovaný za první anglické město.⁸⁷ Z kombinace všech datovacích prostředků vyplývá, že lokalita existovala v 8. a 9. století. Základ sídlištní struktury Hamwicu vychází ze sítě ulic. Většina domů v Hamwicu stojí na plochách vymezených ohradou či řadami velkých jam. Tyto hranice jsou dosti pravidelné a relativně stabilní. Vymezují určité parcely či pozemky někdy s menším dvorkem uvnitř. Jámy, které se nacházejí v řadách na hranicích pozemků, jsou většinou odpadní jámy; studny a zásobní jámy byly většinou umístěny uvnitř parcel a byly používány pouze jednou domácností. Dobře je možné identifikovat především mladší parcely. Jejich šířka byla okolo dvanácti metrů a délka asi 25–30 metrů. Průměrná parcela zaujímalá plochu okolo 300 m². Největší parcely však měřily až 600 m². Tyto pozemky neměly stejný tvar, ani velikost, což částečně souvisí i s jejich lokalizací v různých částech sídliště. I přes doklady o relativní stabilitě hranic pozemků byla při výzkumu v lokalitě Six Dials zjištěna určitá dynamika osídlení – parcely byly spojovány, některé domy přestaly být užívány, některé parcely byly zcela opuštěny.

V Hamwicu byla doložena intenzivní řemeslnická produkce. Z výzkumů v Six Dials vyplývá, že řemeslo bylo provozováno uvnitř jednotlivých usedlostí. Nedochovalo k žádnému výraznějšímu shlukování jednotlivých druhů výroby v rámci aglomerace.

Historikové se domnívají, že zakladatelem Hamwicu by mohl být král Ine (688–726), který vládl pozoruhodně dlouhou dobu. S tímto názorem koresponduje i radiokarbonové a dendrochronologické datování, které ukazuje, že vznik lokality lze vročit někam do počátku 8. století. Lokalita je označována v písemných pramenech jako *mercimonium* poprvé k roku 721. Jedná se však o mladší, i když poměrně spolehlivé sdělení z roku 778. V roce 840 se u Hamwicu odehrála významná bitva s Vikingy. Poslední zprávy o lokalitě se v písemných pramenech objevují na počátku 10. století. Z kombinace všech datovacích prostředků vyplývá, že lokalita existovala v 8. a 9. století.

Hamwic se rozvíjí velice rychle jako administrativní a obchodní centrum v podstatě na zelené louce. Nelze však vyloučit, že vzniká okolo nějakého staršího jádra. Tím mohla být královská *villa of Hamtun*, jejíž existence je doložena k polovině 7. století. *Villa regalis* je písemnými prameny zmiňována i k roku 840. Tuto důležitou zprávu je však problematické interpretovat. Většina badatelů se domnívá, že se *villa regalis* nacházela někde uvnitř Hamwicu, jiní však soudí, že se mohlo jednat o označení sídliště jako celku. Jednoznačné archeologické doklady zatím nemáme. Názor, že existovala jako samostatná část aglomerace, byl nejnověji podpořen objevem pohřebiště v poloze Southampton Football Club's, kde byly odkryty hroby s vojenskou výzbrojí a zlatými šperky.⁸⁸ Výzkumy v poloze Six Dials svědčí o rychlém, ale kontrolovaném růstu z jednoho staršího jádra. Uvažuje se buď o nábřeží či o okolí kostela Panny Marie.

Zatímco pro anglosaská města je typický spíše šachovnicový model zástavby (podobně i na Pohansku), parcelace raných vikingských měst v baltské oblasti byla definována lineárně (souvisí to asi s jejich přímou vazbou na pobřeží). Výzkumy mnohých vikingských

86 Např. Phil ANDREWS, *Excavations at Hamwic*. Volume 2: excavations at Six Dials, Council for British Archaeology, Research Report 109, London 1997; Mark BRISBANE, *Hamwic (Saxon Southampton): an 8th century port and production centre*, in: R. Hodges – B. Hobley (eds.), *The rebirth of towns in the west AD 700–1050*, s. 101–108; Alan D. MORTON, *Excavations at Hamwic: Volume 1*, Council for British Archaeology Research Report 84, London 1992.

87 G. ASTILL, *Archaeological theory*, s. 37.

88 Helen HAMEROW, *Great Sites: Hamwic*, British Archaeology 66, 2002, s. 20–24.

ských lokalit městského typu ukazují, že hranice těchto parcel permanentně existovaly po dlouhou dobu. Byly vymezovány např. mělkými příkopy (např. Ribe) či ploty. V Haithabu se průměrná plocha takové parcely pohybovala okolo 300 m². Rozdělení sídliště v tomto systému ukazuje, že se jednalo o úmyslné založení, nikoli o organický růst okolo staršího zemědělského centra.⁸⁹

Kupecká a řemeslnická sídliště vznikají od 8. století i ve vnitrozemí franské říše. Na rozdíl od většiny severských wiků byly tyto preurbánní sídlištní komplexy budovány v úzké návaznosti na již existující významné lokality, především bývalá římská města, ale i biskupská sídla, kláštery, královské falce apod. Je pro ně typický tzv. „topografický dualismus“, vznikající mezi starším mocenským centrem a mladší trhovou osadou. Lokality tohoto typu se začínají nejdříve rozvíjet v Porýní a na březích řek Maas a Šelda.⁹⁰ Poblíž přístavišť zde byla budována skladiště zboží, zatímco obytný dům, a zároveň místo obchodních transakcí, se nacházel na opačném konci parcely. Tyto parcely či kupecké dvorce se rozkládaly mezi vodou a ulicí, probíhající paralelně s břehem. Jednotlivé pozemky bývaly mezi sebou odděleny ploty (např. Hamburk).⁹¹

Kupecká a řemeslnická sídliště v Porýní a severozápadním Německu, stejně jako emporia při březích Baltského a Severního moře, sehrávala důležitou roli při vzniku nového modelu organizace prostoru a způsobu života, který vedl ve střední Evropě ke vzniku středověkého města.⁹² V postupujícím procesu urbanizace vznikaly nejdříve v okolí správních (hrady, hradiska) a církevních center (biskupství, kláštery) sídelní komplexy označované jako protoměstské struktury nebo raná města. Tato sídliště se z hlediska právního, funkčního, topografického i sociálního stále odlišovala od pozdějších komunálních měst vrcholného středověku, která se vyvíjejí (často *ab novo*) až v souvislosti s hlubokými hospodářskými změnami 12. a 13. století.⁹³

Pro správné pochopení významu prostorového členění Pohanska je dobré uvést i příklady některých dobře prozkoumaných lokalit, na kterých nenacházíme analogie k prostorovým strukturám z Pohanska, přestože bychom je tam mohli důvodně předpokládat. Jedná se především o předhradí významných otonských falcí a královských dvorů, které vznikají v průběhu 10. století. Na jednu stranu vykazují jejich rezidenční centra nápadnou strukturální podobu s tzv. velmožským dvorcem na Pohansku, na což již bylo vícekrát poukázáno,⁹⁴ na druhou stranu se jejich předhradí na úrovni prostorové struktury vyššího řádu od Pohanska podstatně liší.

Významné místo mezi nimi zaujímá především severodurynská falc Tilleda, která byla s přestávkami zkoumána v letech 1935 až 1979 P. Grimmem. Během této doby se zde podařilo kompletně odkrýt nejen hlavní hrad, ale i horní a dolní předhradí. V písemných pramenech je Tilleda poprvé zmiňována jako „imperatoria curtis“ v roce 972, kdy ji císař přenechává jako věno své byzantské manželce Theophano. Již o dva roky později zde

89 H. CLARKE – B. AMBROSIANI, *Towns in the Viking Age*, s. 128–172.

90 H. K. SCHULZE, *Vom Reich der Franken*, s. 259–260.

91 Detlev ELLMERS, *Frühmittelalterliche Handelsschifffahrt in Mittel- und Nordeuropa*, Offa-Bücher 28, Neumünster 1984, s. 176–212, 266–270.

92 R. PROCHÁZKA, *Area ... sive parva, sive magna*, s. 6–32.

93 Jerzy PIEKALSKI, *Od Kolonii do Krakowa. Przemiana topografii wczesnych miast*, Wrocław 1999, s. 249–250, 256.

94 Naposledy např. J. MACHÁČEK, *Pohansko bei Břevclav – ein bedeutendes Zentrum Großmährens* – zde i další literatura.

byla vystavena listina Oty II. Mezi přední královské a císařské falce 10. a 11. století však Tilleda podle písemných pramenů nikdy nepatřila.⁹⁵

Na předhradích v Tilledě⁹⁶ nacházíme různé druhy sídlištních objektů (zemnice, tkalcovské dílny, skladiště, kúlové a srubové domy apod.), z nichž některé mají z hlediska funkčního i morfologického velmi dobré paralely na Pohansku (zvláště tzv. velké zahloubené stavby).⁹⁷ I na předhradí v Tilledě dokládají nálezy nástrojů, surovin, polotovárů, odpadů a produkčních zařízení intenzivní řemeslnou výrobu, která má svou obdobu na Pohansku. Jednalo se především o textilnictví, dále zpracování kostí a parohů, železářství a šperkařství.⁹⁸ Podstatným rozdílem, který obě lokality odlišuje, je však dislokace staveb, která je na předhradí v Tilledě zcela nepravidelná a nevytváří žádné jasně prostorové struktury.

Podobnou situaci registrujeme i na klášterním dvoře v Gebesee (Durynsko), který byl systematicky zkoumán v letech 1985 až 1993 P. Donatem.⁹⁹ Podařilo se zde archeologicky odkrýt 2,8 ha, což představuje 66 % vnitřní plochy sídliště. Centrální komplex rezidenčních budov s palatiem byl prozkoumán takřka kompletně; jižní předhradí bylo prokopáno z 60 %.¹⁰⁰

Písemné prameny přímo na tuto lokalitu neodkazují. Lze však důvodně předpokládat, že se jedná o dvůr kláštera Hersfeld, kde v roce 1004 hypoteticky pobýval a svoji listinu vydal i Jindřich II. Z výsledků archeologických výzkumů jednoznačně vyplývá, že zde od poloviny 10. století do konce druhé třetiny 12. století existovalo opevněné sídliště, skládající se z centrální rezidenční části a dvou předhradí.¹⁰¹

Také v Gebesee je, podobně jako v Tilledě, zástavba na předhradí v zásadě nepravidelně rozptýlená, což platí především pro nejstarší ze čtyř definovaných horizontů. Až později se budovy volně seskupovaly podél cesty, procházející v severojižním směru středem předhradí.¹⁰² V žádném případě zde nenacházíme stejnou strukturovaní prostoru jako na Pohansku. Přesto i zde byla koncentrována řemeslná výroba – kromě dominantního textilnictví např. i kovářství a metalurgie barevných kovů.¹⁰³

95 Hans EBERHARDT, *Die Geschichte der Pfalz Tilleda*, in: P. Grimm (ed.), *Tilleda. Eine Königspfalz am Kyffhäuser*, Teil 1: Die Hauptburg, Berlin 1968, s. 51–58.

96 Paul GRIMM, *Tilleda – eine Königspfalz am Kyffhäuser. Die Vorburg und Zusammenfassung*, Berlin 1990, s. 24–79.

97 Bořivoj DOSTÁL, *Velké zahloubené stavby z Břeclavi-Pohanska*, SPFFBU E 31, 1986, s. 132–134.

98 P. GRIMM, *Tilleda*, s. 92–98.

99 Peter DONAT, *Gebesee – zur Problematik ottonischer Königshöfe*, in: L. Fenske (ed.), *Deutsche Königspfalzen*, Bd. 4, Göttingen 1996, s. 110–148; Peter DONAT, *Gebesee bei Erfurt. Grabung 1985–1993, erste Ergebnisse und Probleme der Auswertung*, in: Č. Staňa – L. Poláček (eds.), *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung. Internationale Tagungen in Mikulčice, III, Brno 1996*, s. 111–125; Peter DONAT, *Gebesee – Klosterhof und königliche Reisation des 10.–12. Jahrhunderts*, Stuttgart 1999.

100 P. DONAT, *Gebesee – zur Problematik*, s. 111–112; P. DONAT, *Gebesee – Klosterhof*, s. 10–11.

101 P. DONAT, *Gebesee – Klosterhof*, s. 180.

102 P. DONAT, *Gebesee – Klosterhof*, s. 180–184, Abb. 102.

103 P. DONAT, *Gebesee – Klosterhof*, s. 164–167.

Sýpky a stodoly se v Gebesee nacházejí na tzv. jižním předhradí, kde bylo identifikováno pět velkých kúlových domů.¹⁰⁴ Jelikož zde chybí jakékoli stopy sídlištní činnosti, je nutné předpokládat, že podobně jako zemnice bez topenišť na severním předhradí sloužily výhradně hospodářským účelům. Vyjdeme-li z průměrného počtu zemnic patřících k jedné fázi (cca 40), lze vypočítat, že v Gebesee současně pracovalo asi 50 až 70 řemeslníků. Spolu s jejich rodinnými příslušníky to činí asi 120 až 150 osob. Jednalo se bezesporu o poddané vilikace, která vznikla již v roce 775, kdy Karel Veliký daroval mohučskému arcibiskupovi Lulovi rozsáhlé majetky (asi 700 ha se 70 poplatnými dvory a 40 přímo závislými rolnickými usedlostmi) v okolí Gebesee za účelem založení kláštera Hersfeld.¹⁰⁵ Velmožský dvůr z tohoto období není dosud lokalizován, teprve později se centrem rozsáhlého velkostatku stává archeologicky známá lokalita. Lze důvodně předpokládat, že řemeslníci, kteří pracovali na předhradích v Gebesee, žili v okolních vesnicích patřících k vilikaci a na panském dvoře pouze vykonávali svoji služebnou povinnost. Nejedná se patrně o ojedinělý případ. Podobným způsobem byla asi organizována i řemeslná výroba na falci v Tilledě či jinde. Tento obrázek dokresluje i silné podprezentování zemědělských nástrojů, které naznačuje, že v Gebesee ani Tilledě nebyla provozována zemědělská výroba.¹⁰⁶

Lze shrnout, že otonské falce, jejichž předhradí vykazují v porovnání s řemeslnickým areálem na Pohansku podstatně odlišnou prostorovou strukturu, jsou centry rozsáhlých vilikací. Chod falcí zajišťovaly zemědělské výnosy velkostatku. Kromě toho však disponovaly i řemeslnickou výrobou koncentrovanou na předhradích. Některé specializované činnosti zde mohli vykonávat nájemní řemeslníci, dominantní úlohu při výrobě však hrály osoby závislé na velkostatku. To, že zde pouze pracovaly, ale nesídlily, vedlo patrně ke vzniku odlišné struktury prostoru, v němž nenacházíme ony jednotky smíšené obytné-výrobní funkce známé z Pohanska i jiných lokalit. Na falci, v jejich reprezentativních prostorech na hlavním hradě, žil vilik se svojí rodinou, osobním služebnictvem, příp. vojenskou posádkou. Příležitostně zde pobýval i král či císař se svým dvorem.¹⁰⁷ Prostorová struktura této rezidenční části velmi dobře odpovídá tzv. velmožskému dvorci z Pohanska, kterému přisuzujeme i obdobnou funkci.¹⁰⁸

Přestože výzkumy na falci v Tilledě či dvoře v Gebesee dokumentují situaci, která nastala až po polovině 10. století, existují náznaky, že výše uvedené závěry lze do jisté míry vztáhnout i na období karolínského. Ve východofranské říši té doby většinou netvořilo palatium (rezidenční část), hospodářský dvůr a opevnění jeden celek jako u otonských falcí. Běžný je naopak prostorový dualismus dvora (doplňného příp. palatiem) a hradu.¹⁰⁹ Hrad je většinou lokalizován na dominantní vyvýšenině a dvůr se nachází v údolí pod ním. Příkladem takového spojení je Würzburg, Unterregenbach, Hammelburg, Castell, Bamberg a Karlburg.¹¹⁰ Archeologicky poměrně známá je především poslední z jmeno-

104 P. DONAT, *Gebesee – Klosterhof*, s. 116–120.

105 P. DONAT, *Gebesee – Klosterhof*, s. 14–15.

106 P. DONAT, *Gebesee – Klosterhof*, s. 196–201.

107 P. DONAT, *Gebesee – Klosterhof*, s. 196–201.

108 B. DOSTÁL, *Břeclav-Pohansko*, IV, s. 253–259; J. MACHÁČEK, *Pohansko bei Břeclav – ein bedeutendes Zentrum Großmähren*, s. 275–290.

109 Adolf GAUERT, *Zur Struktur und Topographie der Königspfalzen*, in: *Deutsche Königspfalzen. Beiträge zu ihrer historischen und archäologischen Erforschung. Zweiter Band*, Göttingen 1965, s. 37.

vaných lokalit, kde probíhaly nejen intenzivní povrchové sběry, ale i terénní výzkumy na hradě a rozsáhlém nížinném sídlišti, které byly rozšířeny o letecké snímkování.

V písemných zprávách je Karlburg zmíněn již v listině majordoma Karlmana z roku 741/742, v níž daruje nově založenému biskupství ve Würzburgu „villu Karloburgo“ s klášteřem. K roku 751/753 je zmiňován i hrad s královskými majetky (*castellum cum fisco regali*). Celý komplex se nachází na levém břehu Mohanu, naproti později založenému městu Karlstadt. Leží ve vzdálenosti jednodenního pochodu (25 km) od Würzburgu, při významném brodu přes řeku. Hrad, který se vypíná na skalnaté ostrožně nad řekou, byl podle archeologických výzkumů několikrát přestavován a existoval zde až do konce vrcholného středověku. Na hradě chybějí doklady intenzivnější řemeslnické činnosti. Ta je charakteristická pro neopevněné sídliště rozkládající se na terase řeky pod hradem, ve vzdálenosti asi jednoho kilometru. Podle archeologických nálezů byla tato dvě stě metrů široká a jeden kilometr dlouhá plocha (20 ha) intenzivně osídlena od 7. do 13. století. Výzkumy zde byly prováděny severně a jižně od dodnes stojící obce Karlburg, pod kterou se nachází centrum celé raně středověké aglomerace, včetně mariánského kláštera a přístaviště. Terénní odkryvy i povrchové sběry zde přinesly přesvědčivé doklady řemeslné výroby v podobě polotovarů, nástrojů, licích forem a strusky.¹¹¹ Nelze pochybovat o tom, že řemeslníci pracovali především v zemnicích, v nichž byly nalezeny pozůstatky vertikálních stavů i hliněná závaží. V publikovaných zahloubených stavbách chyběla otopná zařízení.¹¹² Kromě zemnic se ve vile Karlburg vyskytovaly i povrchové kúlové stavby. Jsou interpretovány jako stáje, stodoly či sýpky, příp. i jako obytné domy.¹¹³ Jejich obytná funkce je však problematická, protože nemáme k dispozici žádný kompletní půdorys. Doud v nich nebyla nalezena žádná ohniště či jiné doklady bydlení.

Podobně jako na otenských falcích, ani na sídlišti v Karlburgu neexistují prostorové struktury, které bychom mohli vyložit jako sídlištní jednotky smíšené obytné-výrobní funkce. Jediné prostorové členění, které je zde identifikováno, spočívá v dělení zastavěné plochy do dvou zón. Ve východní části, přiléhající blíže k řece, se koncentrují zemnice s doklady řemeslné výroby, zatímco západně od nich, dále od řeky, se vyskytují povrchové kúlové stavby. Toto dělení je patrné na celé ploše osídlené terasy a je udržováno ve všech vývojových fázích.¹¹⁴ Připomíná to situaci známou z Tilledy a Gebesee, kde jsou skladovací kúlové domy také odděleny od výrobních objektů na zvláště vydělených předhradích (viz výše). Podle těchto shod nelze vyloučit, že Karlburg fungoval na základě podobného modelu jako středoněmecké otenské falce, kde řemeslníci na lokalitě nesídlili, ale přicházeli vykonat svoji službu z okolních vesnic. Navštěďuje tomu i skutečnost, že Karlburg byl jako královský a později biskupský dvorec s hradem centrem rozsáhlé vili-kace (*castellum cum fisco regali*), podobně jako otenské falce.¹¹⁵

110 Peter ETTEL, *Karlburg – Rosstal – Oberammerthal. Studien zum frühmittelalterlicher Burgenbau in Nordbayern*, Rahden 2001, s. 208, 234, 236.

111 Peter ETTEL, *Archäologische Forschungen zum frühmittelalterlichen Karlburg. Vorbericht zur Grabung 1997 im Nordbereich der villa Karloburg*, Beiträge zur Archäologie in Unterfranken 1998, Mainfränkische Studien 63, Büchenbach, s. 152–156.

112 P. ETTEL, *Archäologische Forschungen zum frühmittelalterlichen Karlburg*, s. 156–167; P. ETTEL, *Karlburg – Rosstal – Oberammerthal*, s. 51–54.

113 P. ETTEL, *Archäologische Forschungen zum frühmittelalterlichen Karlburg*, s. 167.

114 P. ETTEL, *Archäologische Forschungen zum frühmittelalterlichen Karlburg*, s. 153, 167.

115 P. ETTEL, *Karlburg – Rosstal – Oberammerthal*, s. 94–99.

Shrneme-li všechny dosavadní poznatky, lze konstatovat, že pravouhlé prostorové struktury, které známe z vnitřní opevněné plochy Pohanska, můžeme považovat za sídlištní jednotky smíšené obytně-výrobní funkce. Jejich důležitým znakem je ohrazení, které bylo v některých případech archeologicky zachyceno. Obecně jsou považovány za projev vznikajícího soukromého pozemkového vlastnictví, což pro období raného středověku jasné dokládají i písemné prameny právní povahy.

Na raně středověkých sídlištech západní a severozápadní Evropy lze vysledovat několik modelů organizace prostoru. Struktury, které známe z Pohanska, mají dobré analogie na franských, alamanských či bajuvarských venkovských sídlištech, kde evidujeme dvory svobodných sedláků i majitelů raně středověkého velkostatku a osob na něm závislých. Neznáme je však z královských dvorů a falcí karolínsko-otonského období, které byly centry rozsáhlých vilikací. Tato odlišnost byla patrně způsobena skutečností, že osoby závislé na velkostatku zde nesídlily, ale pouze pracovaly. Kombinovanou obytně-výrobní funkci naopak plnila zástavba členěná do parcel, která vznikala na kupeckých a řemeslnických sídlištech ve franské říši a v sousedních oblastech (Anglie, Skandinávie). Pozemky, na nichž byla tato sídliště budována, patřily panovníkovi, eventuelně šlechtě či církvi. Ti na své půdě usazovali lidi v závislém postavení, případně ji i pronajímali. Zvláště progresivní model se uplatnil na kupeckých sídlištech v centrální oblasti franské říše (např. Mohuč), kde nájemci platili za parcelu pozemkovým vlastníkům penězi či službami. Tento systém však vyžadoval již komplexnější společenskou strukturu a relativně dobře rozvinutý monetární systém,¹¹⁶ který v 9. století na Moravě ještě neexistoval.¹¹⁷

Parcelace půdy, která byla na Pohansku zřetelně vymezena valem, mohla být prosazena pouze vyšší autoritou – na Moravě nejspíše panovníkem (resp. jeho zástupcem). Ten měl k tomuto konkrétnímu pozemku zřejmě osobní vlastnický vztah. Zjištěná parcelace kontrastuje s organizací sídelního prostoru vně vlastního opevnění, ať již na předhradích aglomerace na Pohansku či na běžných zemědělských sídlištech v okolí, kde nebyly obdobné struktury zjištěny. Zde se v 9. století ještě neprosadila taková forma soukromého pozemkového vlastnictví, kterou by bylo možno archeologicky identifikovat.¹¹⁸

Diskuse

Na předcházejících stránkách jsem se pokusil popsat archeologické (hlavně prostorové) struktury, rozpoznané na velkomoravském Pohansku, vyhledat jejich analogie z jiných regionů i období, a především porovnat je s modely odvozenými z živé kultury, generovaný-

116 Např. H. K. SCHULZE, *Vom Reich der Franken*, s. 269–272; Heiko STEUER, *Der Handel der Wikingerzeit zwischen Nord- und Westeuropa aufgrund archäologischer Zeugnisse*, in: K. Düwel – H. Jankuhn – H. Siems – D. Timpe (eds.), *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nord-europa*, Teil IV, Göttingen 1987, s. 123–131.

117 Např. Petr CHARVÁT, *Bohemia, Moravia and Long-Distance Trade in the 10th–11th Centuries*, *Quaestiones Mediae Aevii Novae* vol. 5, 2000, s. 257–258; Taťána KUČEROVSKÁ, *Münzfunde aus Mikulčice*, in: L. Poláček (ed.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice*, Band 3, Brno 1998, s. 151–170.

118 Podle R. Procházky sledujeme na slovanském venkově v období do 12. století „mnohem slabší tendenci k tvorbě uzavřených dvorců“ a zároveň „je nepochybné, že ... vazba na určitý stavební pozemek ještě zdaleka nedosahuje stupně typického pro vrcholný středověk“. V této době byla „změna místa usedlosti běžnou součástí života slovanských sídlišť“. R. PROCHÁZKA, *Area ... sive parva, sive magna*, s. 12.

mi zejména na základě písemných pramenů. Nejdůležitějším objevem na Pohansku posledních let byla identifikace parcelace a ohrazování půdy¹¹⁹ uvnitř opevnění. Podle všech shromážděných paralel mohl v raném středověku takto zacházet s půdou pouze její individuální vlastník.¹²⁰ Vně opevnění, ať již na předhradí či v zemědělských osadách v zázemí Pohanska, nebylo takové nakládání s půdou zjištěno a zřejmě nebylo ve své době ani možné.

Domnívám se, že iniciátorem výstavby a rozvoje Pohanska mohl být v kontextu Velké Moravy pouze samotný panovník či jím pověřený zástupce. Kdokoli jiný mohl jen stěží disponovat tak velkou autoritou a prostředky, které by umožnily vybudovat aglomeraci podobného rozsahu¹²¹ a prosadit zde zcela nový způsob nakládání s půdou, který se tak diametrálně lišil od okolního prostředí. Inspirace k tomuto dílu vycházela bezesporu z rozvířenějšího západního prostředí, kde jsou individuální venkovské dvory či parcely na kupecko-řemeslnických sídlištích v této době již dlouho a dobře známy. Fakt, že slovanské elity byly schopny bez problému přijmout nové způsoby, velmi dobře dokládá příklad Josefa, jehož hypotetické (ale zřejmě jediné možné) sídlo na hradisku Gars-Thunau v údolí Chuby (Kamp) je detailně prozkoumáno díky dlouholetým archeologickým výzkumům rakouských archeologů.¹²² Tento „vir venerabilis“ zde asi žil ve dvorci, který se až nápadně podobá svému protějšku z Pohanska.¹²³ Ovládal území na pomezí Velkomoravské říše a franské pohraniční marky, které bylo do jisté míry nezávislé a možná se nacházelo již mimo jurisdikci bavorsko-franského říšského území.¹²⁴ Josef byl obklopen družiníky, kteří měli slovanská jména a nežili podle bavorského práva.¹²⁵ I přesto mohl na přelomu 9. a 10. století darovat

119 Na význam oplocení na sídlištích jako významné indicie právních poměrů („Zaun als Hinweis auf rechtliche Verhältnisse“) upozornil již H. STEUER, *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen*, s. 113. Lze jen souhlasit s jeho názorem, že „die Interpretation der Zäunen als Eigentumsgrenzen, als rechtliche Linien hat die Erforschung der Sozialstruktur von Siedlungen wesentlich weiter gebracht“ – H. STEUER, *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen*, s. 109.

120 Ve stejném duchu se naposledy vyjádřil i R. Procházka, když napsal, že „fenomén hrzení patří k nejdůležitějším znakům signalizujícím vznik parcely jako projevu individuálního vlastnictví“; R. PROCHÁZKA, *Area ... sive parva, sive magna*, s. 31.

121 V této souvislosti není jisté nezajímavé ani zjištění, že přísun materiálu pro stavbu mohutného opevnění i dalších kamenných staveb na Pohansku byl kontrolován z Mikulčic (viz Jiří MACHÁČEK – Nela DOLÁKOVÁ – Petr DRESLER – Pavel HAVLÍČEK – Šárka HLADILOVÁ – Antonín PŘICHYSTAL – Alena ROSKOVÁ – Libuše SMO-LÍKOVÁ, *Raně středověké centrum na Pohansku u Břeclavi a jeho přírodní prostředí*, Archeologické rozhledy 59, 2007, č. 2, s. 303–306), kam se tradičně lokalizuje ústřední hrad Moravanů a hlavní sídlo jeho panovníků; D. TŘEŠTÍK, *Vznik Velké Moravy*, Praha 2001, s. 130, 164–165, 200.

122 Inge FRIESINGER, *Historische Nachrichten zur Geschichte der slawischen Befestigungsanlagen von Thuna*, SPFFBU E 37, 1992, s. 67–69.

123 Hajnalka HEROLD, *Die Besiedlung Niederösterreichs im Frühmittelalter*, in: R. Zehetmayer (Hrsg.) *Schicksaljahr 907. Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich*, St. Pölten, s. 83; Erik SZAMEIT, *Gars-Thunau – frühmittelalterliche fürstliche Residenz und vorstädtisches Handelszentrum*, in: H. Brachman (ed.), *Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa*, Berlin 1995, s. 274–282.

124 I. FRIESINGER, *Historische Nachrichten*, s. 68.

125 Roman ZEHETMAYER, *Zur Geschichte des niederösterreichischen Raums im 9. und der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts*, in: R. Zehetmayer (Hrsg.) *Schicksaljahr 907. Die*

část svých pozemků, ležících nedaleko¹²⁶ Garsu u obce Stiefern, freisingenskému biskupství.¹²⁷ Sám tak jen rozšiřoval donace, které pro spásu duše věnovali biskupství v okolí Stiefern u již jeho předci. Vlastní Josefovou donaci museli stvrdit svědci jak ze slovanské, tak z bavorské strany.¹²⁸ Pravděpodobné sídlo jednoho z těchto Bavorů, snad člena biskupské družiny, se nacházelo v těsném sousedství Stiefern u Josefových později darovaných pozemků.¹²⁹ Nelze si přestavit lepší doklad o pronikání nových způsobů a zvyklostí do slovanského prostředí i o pestré majetkové (ale i právní?) skladbě kontaktních území.

Je nemožné, aby velkomoravští panovníci nebyli informováni o různých způsobech držby půdy a nakládání s ní. Vždyť Stiefern je od Pohanska vzdálen jen 90 kilometrů vzdušnou čarou. Ještě blíže se nachází jiné z velkomoravských center, hradisko Sv. Hypolita ve Znojmě, které leží ve vzdálenosti pouhých 45 kilometrů.

Karolínský velkostatek se rozvíjel i na středním Dunaji, snad též severně od něj, kam se lokalizují nejen statky církevních,¹⁵⁰ ale i světských vlastníků.¹⁵¹ Mezi nimi vynikali Wilhelmovci, kteří významně zasáhli i do dějin Velké Moravy.¹⁵² Wilhelmovský velkostatek v Dolním Rakousku se skládal z kostela, obytného domu s dvorem a příslušnými nevolníky, dále ze závislých rolníků se selskou půdou, vlastní půdy, luk, pastvin a lesa.¹⁵³ Někteří z příslušníků dalších významných šlechtických rodů, např. jistý Heimo, který byl velice blízký králi Arnulfovi, dokonce disponovali na svých majetcích v dnešním Dolním Rakousku výkonnou soudní mocí. Tyto šlechtické rody byly jistě obklopeny početnou družinou a vlastními ozbrojenci.¹⁵⁴ Hrabata Wilhelm a Engilsalk se po dobytí Moravy Karlomanem v roce 870 stala na rok správci Moravy i všech jejích měst a hradů. Země v té době poklesla na úroveň franské marky¹⁵⁵ a jistě také zde bylo snahou nových vládců nastolit podobné pořádky jako ve Východní marce, kde určitý (velmi významný?) díl etnicky smíšeného obyvatelstva nepochybně tvořili i Slované, kteří se v rakouském Podunají objevují již v 6. století.¹⁵⁶ I po vyhnání Franků z Moravy se Wilhelmovci se svojí družinou

Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich, St. Pölten, s. 26; I. FRIESINGER, *Historische Nachrichten*, s. 68.

126 Vzdálenost mezi hradiskem v Garsu a obcí Stiefern je vzdušnou čarou cca 7 km.

127 R. ZEHETMAYER, *Zur Geschichte*, s. 25–26.

128 I. FRIESINGER, *Historische Nachrichten*, s. 67–68.

129 Jméno dotyčného bavorského svědka je Úadallant a po něm nazvanou obcí je Mollands; viz R. ZEHETMAYER, *Zur Geschichte*, s. 25–26; R. ZEHETMAYER, *Besiedlung*, in: R. Zehetmayer (Hrsg.), *Schicksalsjahr 907*, s. 119.

150 R. ZEHETMAYER, *Zur Geschichte*, s. 19.

151 R. ZEHETMAYER, *Besiedlung*, s. 119. Svě statky měl v karolínském Dolním Rakousku samozřejmě i král, např. v Tullnu, falc v Badenu, hospodářské dvory v Traismauer či ve Wachau, R. ZEHETMAYER, *Zur Geschichte*, s. 17–18.

152 D. Třeštík dokonce předpokládá, že i Pribinova manželka a matka Kocela pocházely z rodu Wilhelmovců, D. TŘEŠTÍK, *Vznik Velké Moravy*, s. 124–125.

153 Popis velkostatku pochází ze zprávy o výměně majetků mezi Wilhelmovci a řezenským biskupem z roku 854; R. ZEHETMAYER, *Besiedlung*, s. 119.

154 R. ZEHETMAYER, *Zur Geschichte*, s. 23–24.

155 Lubomír HAVLÍK, *Velká Morava a středoevropští Slované*, Praha 1964, s. 226, 441.

156 Erik SZAMEIT, *Zum archäologischen Bild der frühen Slawen in Österreich. Mit Fragen zur ethnischen Bestimmung karolingerzeitlicher Gräberfelder im Ostalpenraum*,

do země vraceli, i když za podstatně jiné politické situace.¹³⁷ Otázkou je, zda zde pobývali pouze krátkodobě jako hosté či zda se zde z pověření moravského panovníka nemohli zabývat i zlepšováním jeho země.¹³⁸ To by mohlo být jedno z možných vysvětlení, jak se na Pohansku objevily struktury, které nejsou okolnímu slovanskému světu té doby vlastní.

Kompletní systém západoevropského velkostatku¹³⁹ však nebyl na Moravě v 9. století přijat, i když zde jistě působil jako jeden z inspiračních zdrojů. Především zde zcela jinak fungovala síť zemědělských osad, patřících k zázemí centra. V nejbližším okolí Pohanska vznikla v 9. století sídlištní struktura, která byla plně podřízena jeho potřebám.¹⁴⁰ Takto utvářená osídlení nevzniklo přirozeným lokálním vývojem v regionu, ale umělou centralizací.¹⁴¹ Současná zemědělská sídliště se nenáhodně kumulují v nejbližším okolí Pohanska. Na periferních územích, která leží na rozhraní zázemí dvou sousedních center (např. mezi Pohanskem u Břeclavi a Pohanskem u Nejdku či Mikulčicemi), registrujeme mnohem nižší hustotu osídlení. Jsou zřejmě vytlidněna v důsledku přesunu obyvatelstva, které zajišťovalo potřeby centra.¹⁴² Podobný vývoj sídlištní struktury byl zaznamenán i v Polsku, i když s určitým zpožděním.¹⁴³ Obecně lze konstatovat, že popsaná struktura osídlení je charakteristická pro východní část střední Evropy a Evropu východní, a podstatně se liší od toho, co považujeme za raně středověký velkostatek (viz výše), který se zformoval v západní Evropě.¹⁴⁴

in: R. Bratož (ed.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze*, Ljubljana 2000, s. 510–511 a 533–534.

137 R. ZEHETMAYER, *Zur Geschichte*, s. 24; L. HAVLÍK, *Velká Morava*, s. 266.

138 K pobytu franských předáků na dvoře Mojmirů viz J. ŽEMLIČKA, *Čechy*, s. 152–153.

139 Ke klasickému velkostatku viz např. W. RÖSENER, *Villikation*, s. 1694–1695.

140 P. DRESLER – J. MACHÁČEK, *The Hinterland*; P. DRESLER – J. MACHÁČEK, *Hospodářské zázemí*, s. 143–144.

141 Podobný model předpokládá pro raně středověké Velkopolsko i Z. Kurnatowska. Zázemí piastovských center byla podle ní plánovitě kolonizována; Zofia KURNATOWSKA, *Centrum a zaplecze. Model wielkopolski*, in: S. Moździoch (ed.), *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie środkowej*. Spotkania Bytomskie, III, Wrocław 1999, s. 55.

142 Kromě produkce základních potravin snad i budování a údržba komunikačních a fortifikačních systémů; k tomu Z. KURNATOWSKA, *Centrum a zaplecze*, s. 55. Manipulaci s lidmi a přesuny obyvatelstva ve velkomoravském prostředí předpokládá i J. KLÁPŠTĚ, *Proměna*, s. 31.

143 V Polsku dochází k tomuto vývoji až po vzniku piastovských hradů v 10. století; viz Sławomir MOŹDZIOCH, *Miejsca centralne Polski wczesnopiastowskiej. Organizacja przestrzeni we wczesnym średniowieczu jak źródło poznania systemu społeczno-gospodarczego*, in: S. Moździoch (ed.), *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie środkowej*, s. 41–43.

144 Joachim HENNING, *Germanisch-romanische Agrarkontinuität und – diskontinuität im nordalpinen Kontinentaleuropa – Teile eines Systemwandels? Beobachtungen aus archäologischer Sicht*, in: D. Hägermann – W. Haubrichs – J. Jarnut (eds.), *Akkulturation. Probleme einer germanisch-romanischen Kultursynthese in Spätantike und frühem Mittelalter*, Berlin–New York 2004, s. 396–435; Joachim HENNING, *European Ways of Life in East and West during the Early Middle Ages: Which Way was the 'normal' one?*, in: F. Curta (Ed.), *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages. Series: Studies on the history and archaeology of Eastern Europe during the early Middle Ages*, Ann Arbor 2005, s. 41–59.

Zde se struktura venkovského osídlení stabilizovala již počátkem 6. století a byla natolik pevná, že ji neovlivnily ani politické či ekonomické změny. Poloha vesnic, skládajících se ze samostatných a vzájemně kooperujících selských dvorů, které na východě střední Evropy v raném středověku nenajdeme,¹⁴⁵ byla determinovaná především infrastrukturou (zvláště systémem komunikací) a přírodními podmínkami. Tato sídlištní struktura se musel přizpůsobit i ekonomický systém, který se teprve postupně vyvinul do podoby režijního velkostatku. V jeho rámci byly zdaňovány jednotlivé zemědělské usedlosti s ohledem na svůj individuální výkon. Systém režijního velkostatku se nakonec ukázal jako mnohem efektivnější než manipulace s málo diferenciovanou a uniformní masou venkovského obyvatelstva, kterou dokládají mj. i sídelní struktury v zázemí Pohanska. Nový systém se však začal šířit do východní části střední Evropy až v době, kdy Pohansko i ostatní velkomoravská centra již dávno neexistovala.¹⁴⁶

Závěr

Ve svém diskusním příspěvku jsem se pokusil testovat tzv. středoevropský model, resp. jeho kritické alternativy, a to srovnáním s archeologickými strukturami, které byly zjištěny při výzkumech velkomoravského Pohanska a dalších evropsky významných lokalit. Dospěl jsme k názoru, že na Pohansku lze identifikovat sídlištní strukturu, jež svým charakterem odpovídá představě L. Jana o speciálně vydělené soukromé panovnické doméně,¹⁴⁷ na jejíž existenci založil svoji kritiku výkladu o „dirigistickém všeprostopupujícím státu“ raného středověku.¹⁴⁸ Struktura ztotožněná s panovnickou doménou se na Pohansku projevuje parcelací půdy a centrální rezidencí, budovanou jako imitace *palatia* karolínské falce.¹⁴⁹ Zároveň se jasně odlišuje od okolního prostoru, který označují ve smyslu pojetí L. Jana¹⁵⁰ jako veřejnoprávní sféru. Uvnitř své domény zaváděl panovník či jím pověřený zástupci¹⁵¹ nové ekonomické a právní poměry,¹⁵² vycházející z individuálního

145 Viz výše, např. Bajč; M. RUTTKAY, *Mittelalterliche Siedlung*, s. 298–299. Zda zde na venkově fungoval model místních komunit, které samostatně zajišťovaly výběr a odvod dávek (viz polské opole, česká osada či vicinát, např. J. ŽEMLIČKA, *Čechy*, s. 194), je otázkou (k tomu T. PETRÁČEK, *Fenomén*, s. 226). Tributární forma závislosti, která zřejmě na Velké Moravě převažovala, je však právě se „sousedskými“ komunitami spojována i v pozdějších obdobích, viz J. ŽEMLIČKA, *Čechy*, s. 46.

146 J. HENNING, *European Ways of Life*, s. 41–59.

147 L. JAN, *Václav II.*, s. 186–187, 254.

148 L. JAN, *Skrytý půvab „středoevropského modelu“*, ČČH 105, 2007.

149 J. MACHÁČEK, *Pohansko bei Břeclav – ein bedeutendes Zentrum Großmährens*, s. 275–290; D. TŘEŠTÍK – J. ŽEMLIČKA, *O modelech*, s. 140, pozn. 42.

150 L. JAN, *Václav II.*, s. 186. L. Jan předpokládá, že rozdíl mezi panovnickou doménou a veřejnou sférou se v Čechách tvořil již od počátku tvorby přemyslovského panství. Z mých závěrů vyplývá, že takové dělení bylo známo již na Velké Moravě.

151 Mohlo jít např. o některé příslušníky hraběcích rodů z Východní marky, s nimiž byla moravská knížata v úzkých, někdy i příbuzenských vztazích. D. TŘEŠTÍK, *Vznik Velké Moravy*, s. 124–126, 131; J. ŽEMLIČKA, *Čechy*, s. 152–153.

152 Velmi podobně uvažoval již Josef VÁLKA, *Několik poznámek a jedna hypotéza o Pohansku z hlediska vývoje společenosti raného feudalismu*, in: B. Dostál – J. Viganťová (eds.), *Slované 6.–10. století*. Sborník referátů ze symposia Břeclav-Pohansko 1978, Brno 1980, s. 274–275, i když ještě na základě neúplných archeologických informací.

vlastnictví půdy. Zde byli usazováni řemeslníci, kteří pro knížete vykonávali specializovanou službu, jakou byla na Pohansku u Břeclavi např. výroba vojenské výzbroje a výstroje,¹⁵⁵ provedená v karolínském stylu a podle západních vzorů.¹⁵⁴ Na Velké Moravě nebyla tato činnost roztržena do jakýchsi „služebných“ vesnic,¹⁵⁵ ale byla naopak koncentrována v privátní doméně panovníka, v bezprostředním okolí jeho rezidencí,¹⁵⁶ kde ji bylo možno snadno kontrolovat. V tomto ohledu lze jen souhlasit s názorem T. Petráčka, že „koncept služebné soustavy ... se jeví jako nadbytečný, neboť nevolní knížecí specialisté, usídlení na samostatných hospodářstvích, jsou integrováni do sítě hospodářských dvorů“.¹⁵⁷

Na Velké Moravě tedy zřejmě neexistovala žádná služebná organizace v pojetí D. Třeštíka a J. Žemličky. Na druhou stranu se zde však ve své klasické podobě nerozvinul ani raně středověký velkostatek.¹⁵⁸ Neodpovídá tomu totiž sídelní struktura v okolí centrálních lokalit, ani charakter slovanských venkovských sídlišť, na kterých neexistovaly individuální rolnické usedlosti (tzv. *Hufe*, *mansus*),¹⁵⁹ jejichž odvozy tvořily, vedle produkce dvorů obhospodařovaných ve vlastní režii, ekonomický základ západoevropského velkostatku.

Území mimo panovnickou doménu, která byla na Pohansku jasně ohraničena mohutným opevněním, patřilo k oné veřejnoprávní sféře, kde byla panovníkova moc do jisté

153 Jiří MACHÁČEK – Miroslava GREGEROVÁ – Martin HLOŽEK – Jiří HOŠEK, *Raně středověká kovodělná výroba na Pohansku u Břeclavi*, Památky archeologické 98, 2007, s. 129–184.

154 Vynikajícím příkladem je průvlečka s prodlouženým krčkem z objektu č. 210 z Lesní školky na Pohansku, která spadá do Stilgruppe II podle práce Monika LENNARTSSON, *Karolingische Metallarbeiten mit Pflanzenornamentik*, Offa 54/55, 1997/1998, s. 558–539, Taf. 27.

155 Barbara KRZEMIŇSKA – Dušan TŘEŠTÍK, *Služebná organizace v raně středověkých Čechách*, ČSČH 12, 1964, s. 661; J. ŽEMLIČKA, *Čechy*, s. 194; T. PETRÁČEK, *Fenomén*, s. 168.

156 Podobně L. JAN, *Václav II.*, s. 186. Tento charakteristický jev nebyl prokázán pouze na Pohansku, ale i v jiných velkomoravských centrech – Mikulčice, Staré Město. Na příkladu kovovýroby např. Luděk GALUŠKA, *Výrobní areál velkomoravských klenotníků ze Starého-Města Uherského Hradiště*, Památky archeologické 80, 1989, s. 405–451; Luděk GALUŠKA, *Dvě velkomoravské kovárny s depoty ze Starého Města*, Časopis moravského muzea 77, 1992, s. 123–161; Zdeněk KLANICA, *Práce klenotníků na slovanských hradištích*, Studie AÚ ČSAV v Brně II/6, Praha 1974, s. 55, obr. 29; Lumír POLÁČEK, *Terénní výzkum v Mikulčicích*, Brno 2000, s. 8.

157 T. PETRÁČEK, *Fenomén*, s. 269. Podobně i J. KLÁPŠTĚ, *Proměna*, s. 310. Je poněkud paradoxní, že konceptu tzv. služebné organizaci, této údajné domácí novinky (D. TŘEŠTÍK, *Mysliti*, s. 168), se snad nejvíce blíží situace na otenských falcích, kam přicházejí poddaní z okolních vsí, aby zde na předhradích vykonávali svoji povinnou službu; viz výše a P. DONAT, *Gebesee – Klosterhof*, s. 196–201.

158 Raně středověký velkostatek či vilikace tak, jak je známe z franské říše i odjinud, kde tvoří základ ekonomiky raně středověkého státu (např. A. VERHULST, *The Carolingian Economy*, s. 31–49, 126; J. ŽEMLIČKA, *Čechy*, s. 150), se v 9. století na Moravě plně nezformoval, přestože zde vývoj ke vzniku velkého pozemkového vlastnictví bezesporu směřoval (např. J. VÁLKA, *Několik poznámek*, s. 274), jak ukazují i naše poznatky z Pohanska.

159 *Lexikon des Mittelalters*, CD-ROM Ausgabe, Verlag J. B. Metzler, 2000, LexMa 5, s. 154–155.

míry omezena, resp. jasně vymezena. Zde musel brát panovník ohled na celý kmen Moravanů, reprezentovaný ostatními „moravskými knížaty“¹⁶⁰ či „staršími urozenými“.¹⁶¹ Na Velké Moravě tak sice mohl panovník ve vyšším zájmu přesouvat celé komunity a usazovat je v blízkosti center,¹⁶² aby zde zajišťovaly subsistenční nároky lidnatých aglomerací¹⁶³ či jejich vojenskou ochranu,¹⁶⁴ zároveň však nesměl mimo vlastní doménu volně manipulovat s pozemky¹⁶⁵ a měnit jejich veřejnoprávní statut, zřejmě odvozený z původního vrchního vlastnictví půdy celým kmenem, který garantoval svobodný a rovnoprávný přístup všech svých členů k držbě půdy.¹⁶⁶ Skutečnost, že na Velké Moravě soukromá panovnická doména přesto vznikla, svědčí o počínajícím procesu emancipace, při kterém se centrální moc postupně upevňovala a přejímala kontrolu nad ekonomikou oblastí. Tato transformace probíhá v ideálním případě tak dlouho, dokud panovník nenakumuluje dostatečné bohatství nutné k tomu, aby se separoval od zbývající komunity. Je při tom veden snahou stát se suverénem, jehož moc by vycházela z ekonomicky silného a stabilního státního organismu. Analogické procesy probíhaly v podstatě současně i v jiných regionech na okrajích karolínské říše, kde vznikají tzv. sekundární státy – např. anglosaská království či Skandinávie.¹⁶⁷ Na Velké Moravě však nebyl tento vývoj v důsledku vnějších otřesů a zhroutení celého společenského systému úspěšně završen¹⁶⁸ a těžiště etatizačního procesu se přesunulo do Čech¹⁶⁹ a okolních oblastí.

Summa summarum – ani Velkou Moravu nelze na základě výkladu známých i nově odkrytých archeologických struktur považovat za „velkou knížecí vesnici“,¹⁷⁰ v níž má veškerou moc panovník a jím pověřený úředníci. Nemůže být tedy vzorem onoho diskutovaného „středoevropského modelu“ a jeho specifik.¹⁷¹ Na druhou stranu však Velká

160 D. TŘEŠTÍK, *Počátky*, s. 271; D. TŘEŠTÍK, *Vznik Velké Moravy*, s. 130–131.

161 K problematice urozenců naposledy M. WIHODA, *Kníže a jeho věrní*.

162 K tomuto procesu T. PETRÁČEK, *Fenomén*, s. 189–190; J. KLÁPŠTĚ, *Proměna*, s. 31–32.

163 Zřejmě se tak dělo formou obecné daně za plodnost či z míru; viz D. TŘEŠTÍK *Počátky*, s. 293, 439–440. K této otázce i T. PETRÁČEK, *Fenomén*, s. 187, 202, 241–242.

164 Viz bojovníci usazení na jižním předhradí Pohansku u Břeclavi i se svými rodinami, J. VIGNATIOVÁ, *Břeclav – Pohansko*, II, s. 94–99.

165 Kolektivní dědická práva sedláků k částem půdního fondu nemohl svévolně kníže krátit ani později; viz J. ŽEMLIČKA, *Čechy*, s. 193.

166 D. TŘEŠTÍK, *Počátky*, s. 60–61; Jiří SLÁMA, *Počátky přemyslovského státu*, in: P. Sommer (ed.), *České země v raném středověku*, Praha 2006, s. 31.

167 Souhrnně i s literaturou J. MACHÁČEK, *Pohansko bei Břeclav*, s. 362–368. Podobně a přesto jinak i D. TŘEŠTÍK, *Mysliti*, s. 112–113.

168 Extrémní, i když ne zcela falešné stanovisko v této souvislosti zaujal F. Graus, když napsal, že Velká Morava byla „jen prozatímním a nepevným vojensko-administrativním svazkem“. Raně středověký feudální stát se zde tedy nestačil vytvořit – F. GRAUS, *Velkomoravská říše*, s. 150. Dále i František GRAUS, *O vzniku feudalismu v českých zemích*, Český lid 6/11–12, 1951, s. 285, poznámka 9.

169 J. SLÁMA, *Počátky*, s. 39–40.

170 Srov. L. JAN, *Václav II.*, s. 214.

171 V této práci nebyla blíže diskutována otázka tzv. hradské soustavy a správy, která není údajně „v této podobě nikde jinde známa“ – viz D. TŘEŠTÍK, *Mysliti*, s. 168. Ani v tomto případě se však zřejmě nejedná o nic specificky českého či středoevropské-

Morava není ani přesnou kopií západoevropského systému s jeho ekonomickou základnou v podobě raně středověkého režijního velkostatku.

Domnívám se, že pokud chceme tyto rozpory a problémy seriózně řešit, musíme se vrátit k postupům, které již před půl stoletím navrhoval na zasedání v Liblicích F. Graus, když konstatoval, „že si musíme podstatně rozšířit obzor poznávací hlavně při řešení velikých otázek, které nejsou nijak specifické pro naše dějiny, nýbrž kde se dotýkají obecných a světových dějin“, a dále, že „musíme hledat právě ta kritéria v celé oblasti, kde feudalismus spolehlivě postihneme. Musíme hledat, do jaké míry se u nás projevují znaky, které se projevují tam.“¹⁷² Pokusil jsem se ukázat, že široká komparace sídlištních struktur, jež archeologickými metodami identifikujeme ve franské říši a na její (západní, severní i východní) periferii, je snad jednou z takových cest poznávání.

ho, jak upozorňuje na příkladu burgwardů Jindřicha Ptáčníka L. JAN, *Skrytý půvab „středoevropského modelu“*. Doplnit lze i velmi podobné anglosaské lokality typu *burhs* Alfréda Velikého, které na konci 9. a v 10. století nahradily starší emporia. Jejich síť vytvořila základ administrativní organizace anglického státu. Viz Martin O. H. CARVER, *Environment and commodity in Anglo-Saxon England*, in: J. Rackham (ed.), *Environment and economy in Anglo-Saxon England*, York 1994, s. 4; Alan VINCE, *Saxon urban economies: an archaeological perspective*, in: J. Rackham (ed.), *Environment and economy in Anglo-Saxon England*, s. 117.

172 František GRAUS, *Rozprava*, in: Referáty o pracovních výsledcích československých archeologů za rok 1959, Část II. Koreferáty a rozpravy, Liblice 1960, s. 107–108.